

ك. آتايو

اوغوز ديسانلار

اورتا وه يوقارنى اوقوو مكدپلرى اوچين اوقوو غوللانماسى

توركمنيستاننىڭ بىلىم مينيستىرلىگى تاراپىندان حۇدۇرلىنىلدى

يازۇونى گچيرن: عبدالقهار صوفى راد - ۱۳۹۷

آشغابات

تۆركىمىن دۇۋىت نىشېرىيات غۇللىغۇ

2013

اۇقۇو غۇللانماسىندا تۆركىمىن ادبىياتى نىڭ غادىمى دۇورۇنه دىگىشلى اۇغۇز دىسانلارى دىرگلىيار
جىم-ده اۇل اسرلردىن بىزىڭ دۇورۇمىزه گلىپ پىتن ادبى نۇسغالارنىڭ تىكىستلىرى پرىلىيار.
كىتاپ اۇرتا جىم يۇقارى اۇقۇو مىكىدىلىرى نىڭ مۇغاللىملارنىنا، تالپلارنىنا، اسپىرانتلارا جىم-ده
اۇقنىجلار كۇپچۇلىگىنه نىيتلىيار.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

كىتابىنىڭ يازۇۋىنىدا اولانغان خارپلار:

تاييارلان: عبدالقهار صوفى راد، ۱۳۹۶-نجى يىل

لاتىنچاسە	آدى	خارپ	سان	لاتىنچا	آدى	خارپ	سان
ئ				سى			
D	دال	د	۱۶	A	آ	آ	۱
R	رى	ر	۱۷	Ä	أ	أ	۲
Z	زى	ز	۱۸	E	إ	إ ه ه	۳
Ž	ژى	ژ	۱۹	O	اۇ	اۇ وۇ	۴
S	سىن	س س	۲۰	Ö	اۋ	اۋ وۋ	۵
Ş	شىن	ش ش	۲۱	U	اۈ	اۈ وۈ	۶
F	فى	ف ف	۲۲	Ü	اۆ	اۆ وۆ	۷
K	كآپ قآپ	ك ك // ق ق	۲۳ ۲۴	I	اى	اى يى	۸
G	گآپ // غاين	گ گ // غ غ غ	۲۵ ۲۶	Y	اى	اى ئى	۹
L	لام	ل ل	۲۷	B	بى	ب ب	۱۰
M	مىم	م م	۲۸	P	پى	پ پ	۱۱
N	نون	ن ن	۲۹	T	تى	ت ت	۱۲
Ñ	ئاڭ	ئاڭ	۳۰	J	جىم	ج ج	۱۳
W	واو	و	۳۱	Ç	چىم	چ چ	۱۴
Ý	يا	يى	۳۲	H	حى	ح ح	۱۵

آراپ-پارس سۆزلىملىرى، ائباراتلارنى وه جتدن آشا تۆركمىنلىشىپ بىلمەدىك حاسام ايكىنچى بۆلۈمى «اىپ-لام» لى تىركىپلىرى ادىل آسلنىدا بۇلىشى يالى اۆيتكىتمانى يازمالى؛ شۇل زىرالى هم ۹-سانى «ث، خ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع، ه» خارپلارنى اۆزباشىنا اۋورنىملى.

«E/،،،،ه،ه» چكىملىلى غۇشۇلما لارنىڭ يازۇۋى حاقدا:

۱- E سىبىنە غۇتارىيان اصل يا دۆپ سۇزۇڭ ئىزنا غۇشۇلما غۇشۇلاند، يارم بۇشلۇق (يارم آرا) بىلن يابشۇرئلمانى «ه،ه» يازئلمالى. مىسلىم: نىجەدە، مىكەلى، دىلەدى، دۇرەيىش، ارەمانكا، ...
۲- اگر-دە غۇشۇلما دىنگە E خارپىئىنىڭ بىر اۇزۇندىن ئىبارات بۇلسا، اۇل ئىزندان گلىان غۇشۇلما، يارم بۇشلۇق (يارم آرا) بىلن «ه،ه» شىكىلىندە يابشۇرئلمانى يازئلمالى ۳- E چكىملىسى بىلن باشلانغان غۇشۇلماننىڭ، اۇزۇندىن سۇنڭقى سىسلىرىنىڭ سانى بىردىن كۇپ بۇلسا، غۇشۇلماننىڭ باشىنداقى E خارپىي، يارم بۇشلۇق (يارم آرا) بىلن غۇشۇلماننىڭ غالان خارپىلارنى يابشۇرمانى يازمالى. مىسلىم: برەلى، گىدەلى، گۇرشەيىن، ... ۴- E چكىملىسى بىلن باشلانغان غۇشۇلماننىڭ اگر بۇ چكىملىدىن باشقا دىنگە يىكە جە چكىمىسىزى بۇلسا، استىن نىشانى بىلن اۇنڭۇنداكى سۇزە يابشۇرئىلپ يازئلمالى: بىتىن، گىدىن، دۇشەر، گلر، ... ۵- اينچە چكىملىلى دۆپ سۇزلىرىنىڭ سۇنڭقى بۇغنى ياپئىق بۇغۇن بۇلسا، ئىزنا غۇشۇلما غۇشۇلئپ آچىغا اۇورۇلندە- دە، سۇزۇڭ اسلى دۇرقى بۇزۇلمالى دال وه استىن «و» نىشانى اولانئلمالى: گۇزل < گۇزلى، اىك < اىكى، چىك < چىگى، كىك < كىگى، ...

سانلارنى اۇزانلار، آشقنلار، دىسانچىلار خالق آراسىندا يۇرگۈنلى آيدىپ گىلىپىدىرلر. شىلەلىكىدە، تۈركىمىن دىسانلارنى يات تۇتماق، آيدىم اديپ آيتماق آرقالى خالق آراسىندا يايىپادىر. دۇغرى، بىللى-بىللى دۇۋۇرلردە اۇلار يازغا-دا گىچىرلىپىدىر. يۇنە ئىچمە مۇگىنلىقلارنىڭ گىچىپ، ايرىكى دۇۋۇرلردە بىرناچە اىلپىبىلىرىنىڭ اولاندىغى، اولى مېنى مېركىزلىك سىنىپ، يۈزلىچە كىتاپخانالاردىر غۇلبازمالار حازىنلارنىڭ ساقلىنىپ غالىملىغى سىبىلى، دىسانلارنىڭ غادىم يازۇۋ نۇسغالىرى بۇتھوى گۇرۇشدا بىزنىڭ گۇنلىرىمىزە گىلىپ ىتمىدىر. سۇگىنى مۇگىنلىقتا يازىلان بىللى-بىللى ايشىلردە غادىم اۇغۇز دىسانلارنىڭ بۇلكىر بىرلىپىدىر، شىلە جىم اۇلارنىڭ كىبىرلىرىنىڭ غىنىغا گۇرۇشداكى مانى-مازمۇنى بىيان ادىلىپىدىر.

غادىمى "اۇغۇزنامالاردىر" اۇغۇز دىسانلارنىڭ اۇزۇلۇشلى آيرانتىلىقلارنى بار. "اۇغۇزنامالاردا"، كۇپىلىنچ، اۇغۇز خاننىڭ شىجرەسى (نەسىل داراغى)، (اۇغۇز تارىخى، شىلە جىم چىر دۇردىچىلىگى تىسۋىرلىنىپ، اۇلار يارىم ائلمى، يارىم چىر گۇرۇشدا بىيان ادىلىپىدىر. "اۇغۇزنامالار" دۇرلى دۇۋۇرلردە دۇرلى ائىملارنىڭ، تارىخچىلارنىڭ اۇنسىۋىنى اۇزۇنە چىكىپ گىلىپىدىر. اۇلاردان فازلالاح رىشىددىنىڭ "جامىغ آت-تۇۋارىخ"، سالار باباننىڭ "تارىخ"، اىۇلغازى باحادۇر خاننىڭ "شىجرە-تارىخىمە" ائىلى اىسرلىرىنى ۋە بىلە كىلىرى گۇرۇمىك بۇلار.

اۇغۇز دىسانلارنىڭ ياغداى باشقاچارق. اۇلاردا اۇزاق دۇۋرۇڭ دۇۋامىندا بۇلۇپ گىچىن ۋاقالار يا-دا بىللى-بىللى تارىخى شاحىسلارنىڭ اۇمۇر بىيانتى داخىللى ماغلۇماتلار اۇمۇمىلاشدىرئان حالدا چىر بىيان ادىلىبار. اۇغۇز خاننىڭ نىسىل يايىراۋىدىر تارىخىنى داگىشىلى ماغلۇماتلار اۇڭا گىگىشىلىپىن گىرىزىلمەبار.

اۇغۇز دىسانلارنىڭ ائىل دۇرقى، بىيان ادىلىش اۋسۇللىرى اۇلارنىڭ اىلكى دۇردىلندە اىۇس حاسىبىتىنە اىبە بۇلاندغىنىى حابار بىربار. سىبىلى اىۇس گۇرۇشىنىدە يازىلان اىسرلردە اۇمۇمىلاشدىرما گۇپچىلى بۇلبار. مۇڭا تۈركىمىن خالقىنىڭ "غۇرقۇت آتا"، "گۇرۇغلى" يالى اىۇسلارنىڭدا حاس-دا ايدىنىڭ گۇز ىتىرىمىك بۇلبار. بۇ اىۇسلاردا خالقنىڭ ئىچمە اىسرلارنىڭ دۇۋامىندا واتاننىڭ اركىنلىگى، اۇزباشداقلىغى اۇغۇرۇندا ائىپ باران گۇرۇشلىرى چىر سۇز سۇنغانى آرقالى تىسۋىرلىنىپ، دۇغۇق دىبارا، اىنە تۇپراغا، اىل-گۇنە، دۇست-دۇغانلىغا، پاراچاتچىلىغا، اخلاق پاكلىگىنە بۇلان ماخىرلى سۇيگى، غاخرىمانچىلىق، باتىرلىق، غايدۇۋوسىزلىق، ادرىملىك، اغزىبىرلىك، دانا پاحىم-پاچاس ۋاسىپ ادىلىبار. ائىملارنىڭ

تاقىقلاملارنا گۇرۇ، “غۇرقۇت آنا” اپۇسى ئىسلامدان اۋڭكى، “گۇرۇغلى” اپۇسى بۇلسا ئىسلامنىڭ اورتا آزىيادا قابۇل ادىلىدىن سۇڭقى باش-التى آسىرنىڭ واقالارنى اۋز ايچىنە آليار. اۋغۇز دىسانلارنىڭ ئىپە كىلىرى نىڭ جىم اھلىسىنە ئىپە ياغداى ماحسۇس. اۋلارنىڭ جىر بىرى انچىمە آسىرلارنىڭ واقالارنىڭ ئىچىر پىيانى بۇلۇپ دۇريار.

اۋغۇز دىسانلارنىڭ كۇپۇسى مىلادندىن اۋڭكى دۇورە دىگىشلى بۇلۇپ، اۋلارنىڭ حىچ بىرى-دە اۋزۇنىڭ آستىل دۇرقۇنى ساقلاپ بىلمىدىر. اۋلارنىڭ كۇپۇسى نىڭ اۋمۇمى مانى-مازمۇنى بۇلك-بۇچك گۇرۇنۇشدا بىللى-بىللى غادىمى غۇليازمالار، تارنى، ادىبى چىشمەلر ارقالى بىزنىڭ گۇنلرئىمىزە گلىپ پىتىدىر. بۇ ياغداى اۋل اىسرلرئىڭ اۋمۇمى دۇرقۇنى دىكىلمىكە اۋلى قىنچىلىقلار دۇردىار. جىر حالدا “اۋغۇز خان”، “ارگىنقۇن”،

“بۇرغۇرت”، “آلپ ار تۇڭگە”، “تۇمار شا”، “شۇ”، “گۇچ” وه بىلەكى اۋغۇز دىسانلارنىڭ مانى-مازمۇن انزىگىدلىكى، غارىمانلارنى بىلن تانىشماغا، اۋلارنىڭ تۇتۇش دۇرقۇنى گۇز اۋڭۇنە گىتىرماگە مۇمكۇنچىلىكلر بىرار. “اۋغۇز خان” اىڭ اىركى اۋغۇز دىسانى حاساپلانس، “ارگىنقۇندا” دۇرت مۇڭ يىل، “آلپ ار تۇڭگە” اىكى مۇڭ يىدى يۇز يىل، “تۇمار شادا” اىكى يارنىم مۇڭ يىل اۋڭكى دۇورۇدە بۇلۇپ گىچن واقالارنىڭ پىيان ادىلياندىگىنى حابار بىرئان ماغلۇماتلار از دال. اۋلاردان اۋتپارازلارنىڭ “اوستا” اتلى كىتابنى، گىرۇدۇتنىڭ “تارنىنى”، ماحمىت قاشغارلىنىڭ “دىوانى لۇغات ايت-تۇرك” اتلى سۇزلۇگىنى، يۇسۇپ بالاساغۇنلىنىڭ “غۇت انغۇ بىلىگ”، اۋلوقاسىم فىردۇوسى نىڭ مىشۇر “شاناما” اىسرىنى وه بىلە كىلىرى گۇركىزىمك بۇلار.

دىساندىر اۋسۇلار جىر بىر حالقنىڭ رۇحى بايلىغى، مىدىنى حازنىاسى حاساپلانىار. اۋلاردا حالقنىڭ تارنىنى، دىلىنە، ادىبىياتىنا، انغۇرافىياسىنا، مىللى داپ-دىسۇرلارنى دىگىشلى غىمىماتلى ماغلۇماتلار جىملىبار. شۇل رۇحى بايلىق، مىدىنى حازنىا ياش نىسىللىرى وانانسۇبۇجىلىك، انىسانپۇرولىك رۇخۇندا تىرىبىلەمىكە، اۋلارا دۇورە باپ ادىپ-تىرىبىلە بىرمىكە مۇخۇم احمىيەتە اىه بۇلۇپ دۇريار.

اۋقۇو غۇللانمىسى تاييارلاناندا، جىر اۋغۇز دىسانىنىڭ اۋڭۇندىن دىگرلى دۇشۇندىرىشلىر بىرىپ، سۇگرا اۋلارنىڭ نىكىستلىرىنى بىرلىشىدىمىكى، ئىپە جىم غادىم يازۇو يادىڭارلىكلرىدىن آلنان سۇزلەملىردىر شىغىر سىتىرلىرىنى حازىركى زامان تۇركىمىن دىلىنە گىچىرىمىكى ماقۇل بىلدىك. كىتاب اورتا، يۇقارنى اۋقۇو مىكدىلرئىڭ مۇغاللىملارنى، تالپارنىنا، آسىپىرانتلار جىم-دە غادىمى تۇركىمىن ادىبىياتىنىڭ تارنىنى بىلن غىزىقلانىان اۋقۇجىنلار نىپىلنىار.

تۈركمېنىڭ نىسېلباشسى

اۋغۇز خان تۈركمېن اۋزۇنىڭ دانا پەخىم-پاھاسلارنى، ساغدۇن اۋى-پىكىرلىرى بىلەن ايل-گۈنۈڭ رۇھى دۇنياسىنى اۋسۇرۇپ، بايلاشدرۇپ، گۈزلىشىدىرىپ گىلىپدېر. اۋل رۇھى بايلىق دۇۋۇرلىڭ اۋلى سىناغلارنىدان گىچىپ، مىللى بۇيسانچ گۇرۇشىنىدە بىزىڭ گۈنلىرىمىزە گىلىپ ىتپىدېر. اۋل جىمىشە مىللىتىڭ بىتۈۋلىگىنى، آغزىبىرلىگىنى ساقلاماغا، نىسېللىرىڭ رۇھۇنىڭ باى، پىلىت جىم بىر بۇلماغۇنا اۋلى اۋنس بىرىدېر. اىنە، شۇنۇڭ اۋچىن جىم اۋغۇز خان اتامزىدان گۇزباش آلىپ غايدىان تۈركمېن رۇھۇنى پىنە-دە دۇۋرە باپ حالدا اۋسۇرۇمىك، بايلاشدرماق باش وزىپە بۇلۇپ دۇرىار. اىنچە مۇڭىللىقلارنىڭ دۇۋامىندا اۋغۇز خان حاقىندا اولۇلى-كىچىلى اىسرلىرىڭ يۇزلىرىچىسى دۇراپدېر. اۋلار حالىق تاراپىندان “اۋغۇزناما”، اۋغۇز دىسانلارنى دىيلىپ اتلاندىرلىپدېر. شۇل اۋغۇزنامالارنىڭ دۇۋرۇڭ سىناغۇنىدان گىچىپ بىلمان بىتپىپ گىدىنلىرى-دە، چىر جىم سادا دىلدە يازلىپ، حالىق اراسىندا جىنيزە بۇ گۈنە چىلى ياشاپ گىلىنلىرى-دە بار. اۋلاردان ماحمىت قاشغارلىنىڭ سۇزىلۇگىنە، فازلالاح رىشىددىنىڭ، سالار بابانىڭ، اۋبۇلغازى خاننىڭ تارىخى اىسرلىرىنە گىرن “اۋغۇزنامالار”، شىلە جىم باشغا كاتىپىلر تاراپىندان گۇچۇرىلن پارىز، قازان ۋە بىلەكى نۇسغالارنى گۇركىزمىك بۇلار. پارىزنىڭ مىللى كىتاپخاناسىندا ساقلىنىان، اۋبۇر حاتىندا يازىلان غۇلىيازما “اۋغۇزنامالارنىڭ” اىركى نۇسغالارنىڭ بىرى حاساپلانىار. بىلەكى “اۋغۇزنامالار” بىلەن دىگىشدرىنىڭدە، بۇ نۇسغانىڭ مانى-مزمۇنىندا-دا، چىر بىان ادىلىش تارلىرىندە-دە، اىرى-اىرى كىشىلرنىڭ جانلاندىرلىشىنىدا-دا تاپاۋوتلارنىڭ باردىغى دۇيۇلار. اۋندا دۇنپهۋىلىك، مىللىلىك گۇچىلى. اىسدە اۋغۇز خاننىڭ دۇغلۇشى شىلە بىان ادىلار: “گۈنلىرىڭ بىر گۈنى واغتى-ساغادى دۇلۇپ، اى خاننىڭ چاغا دۇغۇرمالى واغتى ىتدى. بۇرغى-سانجىسى تۇتدى. سانجىلارنىڭ سۇڭۇندىان بىر اۋغۇل دۇنيا اىندى. اۋغلاننىڭ يۇزى گۇگۇڭ اۋۋۇشگىنىندە، آغزى اۋدۇڭ غىزىل رىكىندە، گۇزلىرى بۇلسا بال پىسىنت غۇبۇنگۇزدى، ساچلارنى، غاشلارنى غارادى. اىڭ گۇزىل پىرلىردىن-دە گۇزىلدى.

ئەسە نىڭ گۇۋەسۇندىن دېگە بىر ساپار سۆيت امدى، سۇڭ بېرىم ائمەدى. دىل چىقىدى. چىگ
ات، اش، شراب ايسىلبانىنى آيتدى. دررو گۇرلىشماگە باشلادى. قىرق گۇنۇڭ اىچىندە اولادى.
قىرق گۇندىن سۇڭرا ائىلغا، اۇيناپ باشلادى. آياقلارنى اۇكۇزنىڭ آياقلارنى يالى گۇيچلى، گۇۋسى
آيىنىڭ گۇۋسى يالى ساغدۇن، بىلى غۇردۇڭ بىلى يالى اىنچە، اۇمۇزلارنى بۇلسا سامىرنىڭ
اۇمۇزلارنى يالى يالپىلداۋۇق جىم بىرداشلىدى.

گۇرنۇشى يالى، بۇ نۇسغادا اۇغۇز خاننىڭ دۇغلۇشى-دا، اولانئشى-دا آداتى آداملارنىڭقىندان
اۋىتگىشىك. اۋل بارى-يۇغى قىرق گۇنۇڭ اىچىندە اولانئىپ، آت مۇنۇپ، او اولاپ باشلايار.
اسرىڭ دۇۋامىندا جىم شىلە ياغدايلار دۇۋام اديار. بۇ شىلە جىم بۇمالى. سىبىلى اۋل آداتى
آداملارنىڭقىندان اۋىتگىشىك ايشىرى پىرنە پىتيريار، اۋىتگىشىك پىكىرلىنيار، اۋىتگىشىك آڭئىتى
ايش يۇزۇنە گىچىريار. اۋلمز-يىتىمز آت غالدئىريار. نىسىللىرىنىڭ-دە اۋمۇرنى اۋزالدىار.
اسردە اۇغۇز خاننىڭ اۋىلىنىشى، اۋىلى-ايشىكىلى بۇلىشى-دا پىلەكى آداملارنىڭقىندان اۋىتگىشىك
بۇلۇپ گىچىار. اۋل تۇقايدا او اولاپ يۇرن واغتى آسماندىن ماۋى ائىشوق پىرە اىنيار. اۋنۇڭ اىچىندە
بىر اۋۋادان پىرى غىزنى پىدا بۇلىار. اۇغۇز خان اۋڭا اۋىلىنيار. اۋلارنىڭ اۋچ اۋغلى بۇلىار. اۋلارا گۇن
خان، آى خان، يىلدئز خان دىيىپ آت داكىار.

شۇندىن بىرناچە واغى گىچىدىن سۇڭ، اۇغۇز خان پىنە او چىقىار. اۋل بىر كۇلۇڭ اۋرتاسىندا قى
آداننىڭ اىچىنداكى آغاچنىڭ كۇۋگىنىدە اۋتۇران بىر اۋۋادان غىزا دۇشيار. اۋنى سۇيىار جىم اۋڭا
اۋىلىنيار. اۋندىن جىم اۋچ اۋغلى بۇلىار. اۋلارا داغ خان، دىڭىز خان، گۇك خان دىيىپ آت داكىار.
اسردە بەيان اديلىشىنە گۇرا، بۇ پىردە اۇغۇز خان اىلكىباشدا آداتى بىر غىزا دال-دە، آسماندىن
شۇخلە گۇرنۇشىندە پىرە دۇشىن نوردان دۇران غىزا اۋىلىنيار. اۋندىن بۇلان اۇغۇللارنى اىم
گىگىشلىگى، ياغنى قۇسۇس بىلىن باغلى اتلار داكىار. اىكىنجى گىزك اۋىلىنىدە، پىردە اۋنۇپ-
اۋس غىزا اۋىلىنيار. اۋندىن بۇلان اۇغۇللارنى پىرىڭ اۋستى بىلىن باغلى داغ خان، دىڭىز خان، گۇك
خان دىيىپ آت داكىار. شىلەلىكدە، اۇغۇز خان آسمانام، بۇتىن پىرىڭ اۋستىم مىنىككىدىر دىيىن
پىكىرى اۋڭە سۇريار.

بىزە گىلىپ پىتن “اۇغۇزنامالاردان” بىلى بۇلىشۇنا گۇرا، اۇغۇز خان شىلە پىنت پاحىم-پاحاسلى،
گىلجىگە پىنت غارائىشلى شاحسئىت بۇلۇپدئر. اۋڭا آداتدىن داشارنى ائلاحي گۇيچلر غۇلداو
پىپىدىر. اۋل ائلاحي گۇيچلر پارلاق ائشوق يا-دا گۇك تۇپلى، گۇك ياللى غۇرت شىكىلىنىدە
ياننىدىن غالىمان، اۋڭا جىمايات پىرىپ گىلىپىدىر. اۋڭا يۇل سالغى پىپىدىر،

قەن ياغدايلار پيدا بۇلاند، اۇندان نأحيلى باش آلئپ چئقمالئدئغئنى اۇوردييدير. تۆركمەن حالقى شىيلە آداتدان داشارئ گۆيچلردن پيدالانئپ بيليانلرى حالاتلى آداملار دىيىپ آتلاندرئپدئر.

اۇغۇز خانئك آلتىن-كۆمۆشدىن بۇلان اۇق-يايلارئ اۇغۇللارئنا پايلايشى-دا آداتدان داشارئ گۆيچلر بيلن باغلى بۇلۇپ، اۇندا-دا گۆچمە مانئ-مازمۇن تىسويرلنيار.

بۇ اۇق-يايلارئ مىسال گيتيرمك بيلن، اۇغۇز خان اۇغۇللارئنا، آغتنقلارئنا بىر جان-بىر تىن، آغزىبىر بۇلماقلىغى اۇندا پيدير. بۇ مىسالدا اۇق بۇلۇپ، ياي بۇلماسا يا-دا ياي بۇلۇپ، اۇق بۇلماسا، اۇنى آتئپ بۇلمايشى يالى، اۇغۇز خانئك نىسيللرى آغزىبىر بۇلۇپ، بىر آغزا غاراماسالار، حيچ بىر ايشىك آمالا آشماجاغى آيدئليار.

اۇغۇز خان آتامئز بارادا يازنلان بيلەكى “اۇغۇزنامالار” بيلن بىر حاتاردا اويغۇر حاتئندا بيان اديلن اۇغۇزنامادا اۇورنرە، نۇسغا آلازا زات كان. اۇندا مانئ-مازمۇن حاس ايركى دۇورۇك غارايشلارئ ااسانئندا بيان اديليار. بۇ بۇلسا ايسرىك آستل دۇرقۇنى ديكلىتمكده مۇحۇم احميىتە ايه بۇلۇپ دۇريار.

“اۇغۇز خان” دىسانئ نئك يازنلانئ بارى ائچمە مۇك يئل گچن جم بۇلسا، اۇل حازيرم غنرئقلى اۇقاليان ايسرلرئك بىرى حاساپلانيار. اۇندا اۇورنرە، نۇسغا آلازا زات كان.

“اۇغۇز خان” دىسانى

گۈنلەرنىڭ بىر گۈنى واغتى-ساغادى دۇلۇپ، آى خاننىڭ چاغا دۇغۇرمالى واغتى يىندى. بۇرغى - سانجىسى تۇتدى. سانجىلارنىڭ سۇڭۇندىن بىر اۇغۇل دۇنيا ايندى. اۇغلاننىڭ يۈزى گۇگۇڭ اۋۇشكىنىدە، آغزى اۇدۇڭ غىزىل رىڭكىندە، گۈزلىرى بۇلسا بال پىسىنت غۇيۇنگۇزدى، ساچلارى، غاشلارى غارادى. ايك گۈزىل پرىلردىن-دە گۈزىلدى.

انەسى نىڭ گۇسۇندىن دىڭە بىر ساپار سۇيت امدى، سۇڭ بىر اىممەدى. دىل چىقىدى. چىگ ات، اش، شىراپ اىسلىيائىنى ايتدى. دررو گۈرلىشماگە باشلادى. قىرق گۈنۈڭ اىچىندە اولادى. قىرق گۈندىن سۇڭرا اتلغا، اۋىناپ باشلادى. اياقلارى اۋكۈزىڭ اياقلارى يالى گۈيچلى، گۇوسى اىنىڭ گۇوسى يالى ساغدىن، بىلى غوردۇڭ بىلى يالى اىنچە، اۋمۇزلارى بۇلسا سامىرنىڭ اۋمۇزلارى يالى يالىپلداوۇق جىم برداشلىدى. اندامى تۈيۈدى. ات سۆرۈلرىنى قۇوالادى. اتا مۇزىدى جىم كىيك اولاماغا چىقاردى.

گۈنلەر، ايلار گىجىدى. بۇ اۇغلان گۇرمىگى بىر ائىگىت بۇلۇپ پىتىشىدى. اۋل زامانلاردا، اۋل تاراپلاردا اوران اولى بىر تۇقاي باردى. تۇقايڭ سانسىز-ساجاقسىز درەلرى باردى، اىنچە چىشمەلر اقياردى. شۇنۇڭ اۋچىن-دە بۇ پرە حىتسىز-حاساپسىز او حاوانلارى گىلياردى جىم-دە مۇڭلرچە اوچى يىغنانباردى. بۇنە بۇ تۇقايڭ اىچىندە بىر غۇرقۇنچ اژدارحا باردى. بۇ اژدارحا ات سۆرۈلرىنى-دە، اۋل يرداكى اداملارى-دا ابيردى. اوران اربىت، غۇرقۇنچ بىر جانداردى. حالق غۇرقۇپ، اۋندان بىزار بۇلۇپدى. بۇنە چارسىزدىلر، اديپ بىليان زاتلارى يۇقدى.

اۇغۇز خان بۇلسا ادرىمن بىر بىگىت بۇلۇپ پىتىشىدى. اۋل اژدارحانى اۋلدۇرمىك ايسلىدى. گۈنلەرنىڭ بىر گۈنى بللىبىر قارارا گىلدى جىم او چىقىدى، نايىزاسنى، اۋقۇنى، يايىنى، غىلجىنى وه غالفاننى ياننا ادى. بىر كىيگى تۇتۇپ، اۋنى چىە سۇوۋت چىبىغى بىلن بىر آغاچا باغلادى جىم بىر چىتە چىكىلدى.

ارتەسى داڭ آغاراندا اۋل پرە گىلدى. گۇرسە، اژدارحا كىيگى دىرلىگىنە يۇودۇپدىر. بۇ گىزك اۋل بىر ابي تۇتدى. اۋنى-دا آلتىن كە-

مىر بىلەن داڭغىپ، آغاچا باغلايدى ھىم-دە ۋىل يردەن يۇۋاشلىق بىلەن غايتىدۇ.

گۈن ياشىدى، غاراڭقى دۆشىدى. سۇڭرا يەنە داڭ اتار واغتى بۇلدى. ۋىغۇز خان داڭ اغاران واغتى تۇقايلا گىلدى ۋە ۋىدار خاننىڭ آينى-دا دىرېلىگىنە يۇۋداننى گۇردى. شۇندا شۇل داڭغىپ غۇيان زاتلارنىڭ ئۇرۇنىدا - آغاچنىڭ دۇيۇندە ۋىزى دۇرۇپ، ۋىل يۇۋدارخاننى تۇتماغى يۇرگىنە دۇۋدى. ۋىر واغىدان ۋىدارخان پىدا بۇلدى. ۋىل بادىنى غۇۋشاتمان گىلشىنە كىلەسىنى غالقانا ۋىراندان، ۋىغۇز خان نايىزاسىنى سۇنجۇپ، ۋىدارخاننى ۋىلدۇردى، غىلنىچى بىلەن باشىنى كىسى. ۋىدارخاننىڭ كىلەسىنى ۋىل غايتىدۇ. ۋىلى واغىدان سۇڭ ئىزىنا غاراسا، بىر غىرغىنىڭ ۋىدارخاننىڭ ماسلىغىنى ۋىيىپ ۋىتۇرانتى گۇرۇپ، ۋىق-يىنى گىردى-دە ۋىدى ھىم-دە غىرغىنى ۋىلدۇردى. ۋىنۇڭ-دا كىلەسىنى كىسى. بۇ ۋىۋالاتا ۋىل شىلەر ۋىك دۇشۇندى ھىم-دە ۋىز-ۋىزۋە شىلە دىيدى: "ۋىدارخان ھىم كىيىگى، ھىم-دە ۋىنى ۋىيدى. ۋىدارخان كىيىكىن-دە، ۋىندان-دا گۇيچىلى ۋىنى. ۋىما نايىزام ۋىدارخاننى ۋىلدۇردى، سىبى نايىزام دىمىردىن. غىرغى بۇلسا ۋىدارخاننى ۋىيدى. يىئىم بىلەن ۋىقۇم-دا غىرغىنى ۋىلدۇردى. يىئىم بىلەن ۋىقۇم مىس بۇلانى ۋىچىن غىرغىنى ۋىلدۇردى."

ۋىغۇز خان ۋىل يردەن غايتىدۇ.

يەنە ۋىلار، گۈنلەر گىچىدى. گۈنلەر بىر گۈنى ۋىغۇز خان يەنە تۇقايلا گىتىدى ھىم ۋىل يردە تاڭرا يالبارماغا دۇردى. گۇرۇلۇپ دۇرقا بىردىن بار يىرى غاراڭغىلىق غاپلاپ ۋىدى. گۇكىن بىر ماۋى ئىشقى ۋىندى. بۇ ماۋى ئىشقى گۈندىن-دە، ۋىدان-دا يىغىدۇ. ۋىغۇز خان بۇكۇپ يەرىندىن تۇردى. ماۋى ئىشقىنىڭ ۋىچىندە بىر ياش غىزنىڭ بارىغىنى گۇردى. ماۋى ئىشقىنىڭ ۋىرتاسىندا ۋىل غىزنىڭ يەكە ۋىزى ۋىتۇردى. ۋىرۇن ۋىۋاداندى. باشىندا باغى يىلدۇرۇ يالى-يالىپ-يالىپ ۋىل يىلدۇرۇ يالىپ يىلدۇرۇ باردى. ۋىل غىز شىلە بىر گۇزىل، شىلە بىر گۇزىلدى ۋىلىن، گۇلن واغى بۇتىن گۇك-ۋىسمان-دا گۇلباردى، ۋىلان واغى بۇتىن گۇك يۇزى-دە ۋىلباردى. ۋىغۇز خان ۋىل غىزنى گۇرۇپ، ۋىقلى باشىندان ۋىچىدى. ۋىل غىزنى سۇيدى ھىم ۋىڭا ۋىلندى.

ۋىچە گىچە ھىم گۈندىلەردىن سۇڭرا، بۇ ۋىز ۋىۋادان غىزنىڭ گۇزلىرى يالىپ-يالىپ يىندى. ۋىچ ۋىغۇل دۇغۇردى. بىرىنە گۈن ۋىدىنى بىردىلەر. ۋىكىنجىسىنىڭ ۋىدىنى ۋىچىدىلەر. ۋىچۇنجىسىنى-دە يىلدۇرۇ يىيىپ چاغىرتىلار.

ۋىغلانلار ۋىلباردى. گۈنلەر بىر گۈنى ۋىغۇز خان يەنە ۋىۋا چىقىدى. ۋى ۋىلاپ يۇرگا بىر كۇلۇڭ ۋىرتاسىندا بىر ۋىدانى، ۋىدادا-دا بىر آغاچنىڭ

اۋسۇپ اۋتۇرانتىنى گۆردى. بارئىپ سېرتسە، اۋل آغاجنىڭ كۆۋگىندە بىر غىز اۋتۇران اىكى. اۋزىم يالڭىز جىم اوران اۋوادان غىزدى، گۆرماگە گۆز گركدى. گۆزلىرى دۇرى آسمان يالى گۆگۆمتىكىدى، ساچلارنى دربا تۇلقۇنى يالى چىل-چىلدى، دىشلىرى-دە جۆنجى كىمىندى. غىز شىلە بىر اۋواداندى، اۋنۇڭ تارئېنىنى آيدىپ غۇتارار يالى دالىدى. حايسىدئىر بىر ادام گۆرسە، بىجوش بۇلۇپ يىقتلاردى، سۆيت بۇلسا، غىمىزدا اۋورۇلدى. اۋغۇز جان جىم اۋل غىزنى گۆرىدە، آقتلى باشىندان اۋچدى، يۆرگىنە بىر يانار اۋت دۇشدى. غىزنى بىر باقتىشدا سۆيدى، اۋنى-دا آلدى. مۇندان سۇڭرا گۆنلر گىجەلرە غارىشىدى، گىجەلر گۆنلرە غارىشىدى. بىر گۆن ساجر واغىنى بۇ غىزنىڭ-دا گۆزلىرى يىلپ-يىلپ يىلپىلدايدى. اۋل-دا اۋچ اۋغۇل دۇغوردى. اۋڭكۆلر دك بۇ اۋغلانلارنىڭ-دا بىرىنجىسىنىڭ آدنىا گۆك دىيىپ آت غۇيدۇلار. اىكىنجىسىنە داغ دىيىن آدى بىردىلر. اۋچۆنجىسىنى-دە يۇنە دڭىز دىيىپ چاغىردىلار.

بۇ ايشلر باشا باراندان سۇڭ، اۋغۇز جان بىر اولنى تۇى بىردى. چاغىرنلان-چاغىرنلما دىققلار بىرى-بىرىندىن ايشىدىشىپ گىلدىلر. دۆرلى ناحارلار، دپە يالى اىلر، دربا كىمىن غىمىزلار اىيلىپ-اىچىلدى. كۆپ شاتلىق-شاغالاڭ جىم بۇل اىيگى-اىچگى بۇلدى. تۇيدان سۇڭرا اۋغۇز جان بگىرىنە، مىحمانلارنىا حالات-سېرپاي پايلادى، شىلە سۆيلىدى:

مىن سىلرگە بۇلدۇم قاغان، آلالنىڭ يالى تاقى غالقان.
تامغا بىزە بۇلسۇن بۇيان، كۆك بۇرى بۇلسۇنغىل اىران.

تېمىر جىدا بۇلسۇن اۇرمان، اۋ بىردە يۇرۇسۇن قۇلان.
تاقى تۇلاى، تاقى مۇرن،
كۆن تۇغ بۇلغۇل، كۆك قورىقان.

دېمىر نايزا بۇلسۇن تۇقاي، اۇ يېرىدە يۇرسۇن غۇلان.
حالا دېگىز، حالا دريا،
گۆك توغ بۇلسۇن، گۆك بيزه اۋى.

اۇغۇز خان بۇ سۇزلىرى آيداندا سۇگرا دۇرت يانا پېرمانلار يۇللادى. ايلچىلىرىنى يۇلا سالدى. ايلچىلىرىنىڭ اكيدين پېرمان جىم حاتلارنىدا شىلە دىيىلىباردى: “مىن يېرىڭ دۇرت يانى نىڭ-دا خانى سايلىبارىن. سىزىڭ جىم ماڭا باش اگىگىڭىزى ايسىلبارىن. كىم مىنىڭ بۇيرۇغىما غۇلاق آسسا، اۇنۇڭ سۇوغاتلارنىڭنى آلارنىن وه اۇنى اۋزۇمە دۇست بىلرىن. كىم مېنىڭ بۇيرۇغىمى دىگىلمسە، باش اگىسە، غازا يالانارنىن، اۇنى دۇشمان بىلرىن جىم غۇشۇنلارنىڭنى اۋستىلرىنە يۇللارنىن. چۇزۇش ادرىن، اۋلارنى تۇتارنىن، آسارنىن، يۇق ادرىن.”

اۇل زامانلاردا اۇغۇزنىڭ ياقنىن ساغ ياننىدا آلتىن خان دىيىلىيان خانلىق باردى. آلتىن خان اۇغۇز حانا ايلچىلىرى بىلن بىرلىكدە بىحاساپ آلتىن جىم كۆمۇش ابيرىپ، اۋلچىگىسىز غىمىمات باحا ياقۇت داشلارنىڭنى جىم-دە تاپنىلغىتىسۇ شاي-سىپىلىرى گۇندىردى، آلقىشلار يۇللادى، اۇغۇز خاننىڭ بۇيرۇغىغا غۇلاق آسدى. ابيرىن زاتلارنى بىلن اۇغۇز حانا دۇستلۇغىنى سۇبۇت ائدى. اۋلارنىڭ ايكىسى-دە بىرى-بىرى بىلن دۇست بۇلدۇلار.

يەنە-دە اۇل زامان اۇغۇزنىڭ ياقنىن سۇل ياننىدا اۋرۇم دىيىن بىر خانلىق باردى. اۋرۇم خانى نىڭ كاندىن-كان غۇشۇنى جىم كاندىن-كان شاجرلىرى باردى. كاندىن-كان غۇشۇنلارنى بىلن، كاندىن-كان شاجرلىرىنە بۇيسانىپ، اۋرۇم خانى اۇغۇز خاننىڭ بۇيرۇغىنى دىگىلمىدى. اۇنۇڭ دۇستلارنىڭنىڭ آراسىنا غۇشۇلمادى. “اۇغۇزنىڭ سۇزلىرىنى بىر جاي اتمە يارىن” دىيىپ، پېرمانى يېرىنە پىتىرمىدى. مۇنى اڭان اۇغۇز خان غازا بامۇندى، اۋرۇم خانى نىڭ اۋستۇنە غۇشۇن سۇردى. ايسگرلىرى بىلن آتلانىپ، تۇغلارنىڭنى پاسىردادىپ يۇربىردى.

قىزىق گۇن گىچىدىن سۇگرا “مۇز” (“بۇز”) داغى دىيىلن بىر داغنىڭ ائگىنە گىلدى. بۇ يېردە چادىرنىڭنى غۇردى، ياتىپ دىم-دەنچىنىڭنى آلدى، اوقلاپ تۇردى. تۇۋرۇك ايمىسالاللىقتى.

ارتەسى گۇن دۇغمازىندان حاس اير اۇغۇز خاننىڭ چادىرئنا گۇنىشىدىن-دە پارلاق بىر ائشنىق گىردى. اۇل ائشنىقدان گۆك تۇيلى، گۆك ياللى بىر غارنى اركىك غۇرت پىدا بۇلدى. غۇرت دىل آچدى. اۇغۇز حانا غاراپ سۇز سۇزىلدى. اۇڭا شىلە دىيىدى: “اۇغۇز! اۇغۇز! اى، اۇغۇز! سىن اۋرۇم خاننىڭ اۋستۇنە

يۇرىش اتمكچى بۇليارسىڭ. آى، اۇغۇز، مىن-دە سىنىڭ بىلن يۇلا دۇشمىك ايسىليارين!"
اۇغۇز تۇرۇپ تۈۋرگىنە غارادى. حىچ زات گۇرمىدى. چادىرلارنى يىغنادىلار. يۇرىشى دۇۋام اىدىلر.
يۇلدا اىسىرلىرىڭ اۇڭۇندىن گۆك تۈيلى، گۆك ياللى، بىر غارىنى اركك غۇردۇڭ بارىاندىغىنى
گۇردۇلر. اۇل غۇردۇڭ ائزى بىلن بۇلسا بۆتىن غۇشۇن يۇرۇپ بارىاردى. اۇلار شىيلە بۇلۇشدا
گىدىپىردىلر.

بىرناچە گۇندىن سۇڭرا گۆك تۈيلى، گۆك ياللى غۇرت دۇردى. اۇغۇز حان-دا اىسىرلىرىنى
ساقلادى. بۇ پردە بىر دىڭىز باردى، آدىنا ايتىل مۇرن (مۇرن-دىريا. وۇلغا درىياسى) دىيىلىاردى.
ايتىل مۇرنىڭ بىر غاپدالى غارا داغلىقدى. اىنە، شۇل غارا داغنىڭ اىڭىندە كآن اورۇشلار بۇلدى.
اۇق بىلن، نايزا بىلن، غىلنىچ بىلن سۇۋشىدىلر. اۇل حاقددا شىيلە دىيىلىار:

چرىگىلىرىنىڭ ارالاردا كۆپ تىلىم بۇلدى اورۇشغۇ. ايل-كۆنلىرىنىڭ كۆڭۈللىرىدە كۆپ تىلىم بۇلدى
قاىغۇ.

سۇۋشىلر جم اورۇشلار شىيلە بىر غىزىشىدى ولى، آحىردا ايتىل مۇرنىڭ سۇۋى زىنجىل يالى غىپ-
غىزىل بۇلۇپ آدى. اۇغۇز حان يىڭدى. اورۇم حانى بۇلسا يىڭلىپ، غاچىپ گىتىدى.
اۇندان سۇڭرا اۇغۇز حان اورۇم حانىنىڭ حانلىغىنى، ايل-حالىقنى اىلدىن آلدى. اۇران كۆپ
اۇلجالار غازاندى. بار بىرى بۇلچولتىق بۇلدى.

اورۇم حانىنىڭ بىر دۇغانى-دا باردى. آدىنا اورۇز بىگ دىپىردىلر. بىيىك داغنىڭ اۋستۇندە، ايكى
يانى اۋلى دريا بىلن باغلانان جۆلگىدە بىر غۇرلان جم-دە بىر غۇراغلى شأجرى باردى. اورۇز
بىگ اۇر اۇغلىۋنى شۇل پردە يۇللادى. اوغراداندا:

“شأجرى غۇوى غۇراماغئىمىز گىرك. اۇنى غۇوى غۇراپ، بىزىڭ ساقلانماغئىمىز گىرك. شىلە
 ادرسىڭ. سۇوشىدىن سۇڭرا غايدىڭپ گىرسىڭ! ” دىيىپ تابشئىرق بىردى.
 بارئىبىر اۇغۇز حان بۇ شأجرىڭ اۆستۆنە-دە يۇرىش ائىدى. اورۇز بگىڭ اۇغلى بۇ ياغدايى گۇرۇپ،
 اۇغۇز حانا اوران كۆپ آلتىن-كۆمۈش يۇللادى. اۇغۇز حانا: “سېن مېنىڭ حانئىمىڭ. قاقام ماڭا
 بۇ شأجرى بىردى جىم-دە: ” شأجرى غۇرا، اورۇش غۇتاراندىن سۇڭرا-دا مېنىڭ يانئىما غايدىڭپ
 گىل ” دىيىپ تابشئىرق بىردى. قاقامنىڭ ساڭا غاچارلانماسى مېنىڭ گۇنأممى نامە؟ سېنىڭ
 بۇيرۇغنىڭا امال ائىمأگە سۇز بىرأرىن. بىزىڭ باغئىمىز سېنىڭ باغئىڭدەر، آسلىمىز سېزىڭ نىسېل
 آغاچئىڭنىڭ مېوسىنىدىن. تاڭرى ساڭا گۆيچ بىرپىدېر، انغئىتتار بىرپىدېر. مېن-دە ساڭا باشئىمى
 جىم-دە بايلىغئىمى باغئىشلايارئىن. ساڭا سالغئىت تۇلأرىن، دۇستلۇقدان دۇنمىرىن ” - دىيىدى جىم
 بۇيۇن اگدى.
 اۇغۇز حان بۇ يىگىدىڭ سۇزلىرىنە بگىندى، شاتلاندى جىم-دە گۇلۇپ شىلە دىيىدى:

بۇ سۇزلىرى آيداندىن سۇڭرا، اۇل يىگىدە ساقلاپ دىيىن آت غۇيدى جىم اۇنى اۇزۇنىڭ ياقئىن آدمى
 سايدى.
 اۇندىن سۇڭرا غۇشۇنا باش بۇلۇپ، يىنە يۇرىش ائىدى. اۇغۇز حان “ايتىل ” دىيىن دريانئىڭ كىنارئىنا
 گىلىپ ىتدى. ايتىل درياسى اوران اولى دريادى. اۇغۇز حان ايتىل درياسئى سئىلاپ،
 يانئىداقتلاردان: “ايتىل سۇوۇندىن ناخىلى گىچرىس؟ ” دىيىپ سۇرادى.
 غۇشۇنىڭ آراسىندا بىر بگ يىگىت باردى. آدئىنا اولۇغ اوردا بگ دىيىردىلر. اۇل آقتىللى بىر ار
 يىگىتدى. اولۇغ بگ دريانئىڭ كىنارئىندا اوران گور جىم يۇغئىن آغاچلارنىڭ اۇسۇپ اۇتورانئىنى
 گۇردى. اۇل آغاچلارنى كىسىپ، بىرىنىڭ اۆستۆندە اۇتۇرۇپ، يۇزۇپ دريانئىڭ آڭرى كىنارئىنا
 گىچدى. اۇغۇز حان اوران بگىندى، واغئىئۇش بۇلۇپ گۇلۇپ شىلە دىيىدى:
 آى-آى، سېن مۇندا بگ بۇلدۇڭ، غئىچاق دىيىلن سېن بگ بۇلدۇڭ.

ينە-دە-آتلاڭنى يۈزىن سالىپ گىتيدىلر.

اۋندان سۇڭرا اۋغۇز خان گۆك تۆيلى، گۆك ياللى غاررى اركك غوردى گۇردى. گۆك تۆيلى، گۆك ياللى غورت اۋغۇز حانا: “اۋغۇز خان، ايندى سىن آتلاڭنىپ، غۇشۇننىڭ بىلن بۇ يردەن اۋغرا. آتلاڭنىپ اۋغراڭنىڭدا ايل-حالقىڭنى-دا، بىگىرىڭنى-دە ياننىڭ بىلە آلىپ گىت. مېن سىنىڭ اۋگۇڭدىن گىتچىك، ساڭا يۇل گۇركىزچك!” دىيدى.

داڭ آغاراندا اۋغۇز خان اركك غوردۇڭ غۇشۇننىڭ اۋگۇندىن گىدىپ بارىاننى گۇردى. موڭا بىگىدى. اۋنۇڭ ائزىنا دۆشۈپ، يەنە اۋگە گىدىبىردىلر.

اۋغۇز خان آتلاڭنىڭ آراسىندا آلاجا بىدىنى اۋران غۇوى گۇردى. شۇنۇڭ اۋچىن-دە جىمىشە بۇ بىدى مۇزدى. اۋل يەنە-دە آلاجا بىدوہ آتلاڭدى. يۇلدا دۇشلاڭلىرىندە اۋغۇز خاننىڭ بىدى باش بىرمان غاچىپ، گۇزدىن بىتىپ گىتدى. اۋل يردە بىر اۋلى داغ باردى، دىپەسىندە دۇڭتۇپ ياتان بۇز آز بۇلمازدى. سۇۋوقدان ياڭا دۇڭتۇپ غالان بۇزلارنىڭ دىردىندىن اۋنۇڭ گىرىشلىرى آپ-آقدى. شۇنۇڭ اۋچىن اۋنۇڭ آدنا “بۇز داغى” دىيردىلر. اۋغۇز خاننىڭ بىدى شۇل بۇز داغىنىڭ اىچىنە غاچىپ گىتدى. اۋغۇز خان موڭا غاتى غنىلدى.

اۋغۇز خاننىڭ لىشگرلىرىنىڭ آراسىندا بىر ادرىم بىگىت باردى. حىچ بىر زاندىن غۇرقمازدى. يۇرىشە-دە، سۇۋوغا-ائىسسا-دا دۇزۇملىدى. اۋل بۇز داغىنىڭ اىچىنە گىرىپ گىتدى. دۇقۇز گۇندىن سۇڭرا بىدى ايدىكلاپ، اۋغۇز حانا گىتيرىپ بىردى. داغ غاتى سۇۋوق بۇلانلىغى اۋچىن اۋنۇڭ اۋستى-باشى آپ-آق غارا اۋرتۇلىپدى. اۋغۇز خان بىگىنە گۈلۈپ، اۋڭا: “سېن شۇ تۇۋهركداكى بىگىرە باش بۇل، سىنىڭ آدنىڭ ايدى قارلۇق بۇلسۇن!” دىيدى. اۋڭا حازىندان حالات-سىرپايالار-دا باغنىشلادى. اۋل بىگىنە غۇش بۇلۇپ اۋچۇپ گىتدى.

يۇل بىلن گىدىپ بارىارقالار بىر اۋلى اۋبۇڭ اۋستۇندەن باردىلار. اۋغۇز خان بارىپ گۇرسە، اۋبۇڭ دىوارلارنى آلتىندان، پىنجىرلىرى كۆمۈشىدى. اۋچىگى دىمىردىدى، غاپىسى غۇلپلۇدى. اچىپ بىلمىدىلر. اىسگرلىرىڭ آراسىندا باشارتقىلى، اىلدىن جىر ايش گىلىان بىر اۋ بىگىت باردى. آدنا تۇمۇرتۇ قاغۇل دىيردىلر. اۋغۇز خان اۋڭا بۇيرۇق بىرىپ، شىبە دىيدى: “سېن

بۇ يېردە غال، جىم غاپىنى آچ. غاپىنى آچانگىدان سۇڭرا، گىلىپ لىشگرە غۇشۇلارسىڭ!“
شۇندىن سۇڭرا تۇمۇرتۇ قاغۇلا حالچ ادنى بىر دىلەر جىم يۇلى دۇوام ائدىلەر.
گۆك تۇبىلى، گۆك ياللى غاررى ارىك غورت گۆنلرىڭ بىر گۆنى يۇرمان دۇردى. اۇغۇز خان-دا
دۇردى، يۇرمىدى. يتىن پىرلىرىندە چادىرلارنى غوردۇلار. بۇ تايى اۇتسۇز-چۆپسۇز بىر شۇر پىر اىكىنى.
ادىنا چۆرچۆت دىيىدىلەر. اۇل اۇلى بىر يۇرتدى، مىللىتى كاندى. اتلارنى، اۇكۆزلىرى، گۆللىرى
كۆپدى، آلتىنلارنى، جۇواحتىرلارنى، كۆمۈشلىرى كاندى. چۆرچۆت خان بىلەن اۇنۇڭ حالقى اۇغۇز
حانا غارشى دۇردۇلار، سۇوش بۇلدى. اۇق بىلەن، غىتلىچ بىلەن اۇرۇشۇشلار. اۇغۇز خان اۇستۇن
گىلدى، يىڭدى. چۆرچۆت خانلىغىنى باسىپ آلدى. چۆرچۆت حالقىنى اۇز غۇلاستىنا گىچىردى.
بۇ سۇوشىدىن سۇڭرا اۇغۇز خاننىڭ غۇشۇنلارنى شىلە بىر دۆلۈپ-داشىپ ياتان، حىدى-حاسابى
بۇلمادىق مال جىم اۇلجا غالىدى. اۇلارنى يۇكلاپ اكىتماغە نە آت، نە غاتىر، نە اۇكۆز يتياردى.
اۇغۇز خاننىڭ اۇرداسىدىن يەنە بىر ار بىگىت باردى. اۇل جىم اقتىلدى. اۇنۇڭ ادنى بارماغلىغ
چۈسۈن بىللىك دىيىدىلەر. بۇ الى حۇنارلى اۇسسا بىر آرابا ياسادى. اۇنۇڭ اۇستۇنە اۇلجالارنى
يۇكلاپ، آراباننىڭ اۇگۈنە-دە مال-غارالارنى، اتلارنى، غاتىرلارنى، اۇكۆزلىرى غۇشۇدۇلار. اۇل جانلى
ماللار بۇ جانسىز اۇلجالارنى چىكىپ اكىتدىلەر. اۇنى گۆزلىرىڭ اۇلىسى حايان غالىدلار. جىممەلەر
اۇران كان آرابا ياساندۇلار. گىدىپ بارىان آرابالارنى گۆرنلەر “غاڭك، غاڭك!” دىيىپ
غىغىرىشىدلار. مۇنۇڭ اۇچىن اۇنۇڭ ادنى “غاڭكلى” بۇلۇپ غالىدى.
آرابالارنى گۆرىدە، اۇغۇز خاننىڭ گۆلكۆسى تۇتدى جىم شىلە دىيىدى:
“غاڭقا - آرابا بىلەن جانسىز زادى جانلى زات يۇرتدى. اىندى غاڭكلى-دا اۇڭا آت غالىسن!”
اۇل يردەن يەنە-دە يۇرىشلىرىنى دۇوام ائدىلەر.
اۇندان سۇڭرا اۇغۇز خان گۆك تۇبىلى، گۆك ياللى غاررى ارىك غورت بىلەن بىرلىكىدە سىند،
تانغۇت جىم شام تاراپلارنى اتلارنى سۇرۇپ باردى. بىر كان سۇوشلىرىدىن سۇڭرا اۇل پىرلىرى-دە اۇز
يۇردۇنا غۇشۇدى، اۇل پىرلەر-دە حۆكۆمىنى يۇرتدى.
أحلى زاتلار آيدىلما-بىلەنمان غالىمان، پىرى-يۇردى ائىق بۇلسۇن. آشاق تاراپلارنىدا بارقان
دىين بىر اۇلكە باردى. اۇلى بىر بارلى يۇرتدى. حۇواسى اۇران ائىسىدى. اولاغلارنى، غۇشلارنى
اۇران بۇلدى. آلتىنى-دا كاندى، كۆمۈشى-دە، جۇواحتىرلارنى-دا.

بارقان آتلى بۇ ۈلكانىڭ خانىنىڭ ئادى بۇلسا ماساردى. اۇغۇز خان اۇنۇڭ اۇستۇنە-دە يۇرىش ائدى. اۇران غازاپلى سۇوش بۇلدى. اۇغۇز خان ينە اۇستۇن گىلدى. ماسار خان بۇلسا غاچىپ غۇتۇلدى. اۇغۇز اۇنى-دا يىڭدى، اۇنۇڭ-دا يۇردۇنى ائدى. اۇغۇز خاننىڭ دۇستلارنى بىگىندى، دۇشمانلارنى بۇلسا غايغى-غامما باتدى.

اۇغۇز خان ماسار خانى يىڭىدە-دە، سانسىز-ساجاقسىز اۇلجا جىم ات سۇرۇلرىنى ائىپ، اۇز يۇردۇنا دۇندى.

ادى ايدىنلماسا بۇلماز، غۇى، بىلىنسىن! اۇغۇز خاننىڭ ياننىدا اق ساققاللى، اق ساجلى، اۇران اققىللى بىر غۇجا كىشى باردى. اڭلى-دۇشۇنجهلىدى، جىممە زادا دۇغرى دۇشۇنردى. اۇغۇز خاننىڭ بۇ اققىلدارنىنىڭ ادى-دا اولۇغ تۇرۇكىدى.

انا، شۇل اولۇغ تۇرۇك گۇنلرىڭ بىر گۇنى دۇبىش گۇردى. دۇبىشۇندە بىر ائىتن ياي، اۇچ سانى-دا كۇمۇش اۇق گۇردى. شۇل ائىتن ياي گۇندۇغاردا تا گۇنباتارا چىلى گرىلمىشىدى. اۇچ كۇمۇش اۇق-دا دۇغرى دىمىرغازغا اۇچىاردى.

اوقۇدان اۇياناندا، اولۇغ تۇرۇك دۇبىشۇندە گۇرنىنى اۇغۇز حانا ايدىپ بىردى جىم-دە شىلە دىيدى: “اۇغۇز خان، سىنىڭ اۇمرۇڭ اۇزاق بۇلسۇن، باشنىڭ دىك، امان-اىسن بۇلسۇن! گۇك تاڭرى دۇبىشۇمدە ساڭا نامە بىر بۇلسا، حاسىل بۇلسۇن! تاڭرىم بۇتىن بىرىڭ يۇزۇنى سىنىڭ نىسىللىرىڭە باغىش ائسىن!”

اۇغۇز خان اولۇغ تۇرۇگىڭ سۇزلىرىنە شاتلاندى، نىساحتلارنى دىڭلىدى. اۇۋوت-اۋندولرىنى-دە قابۇل ائدى، اۇلارنى بىرىنە بىتىردى. ارتەسى اھلى اۋلى، كىچى اۇغۇللارنى چاغىرئىپ، ياننىا گىتىردى. اۇلارا شىلە دىيدى:

“مىنىڭ گۇنۇم اۋ اولاماق كۇيسەيار. غاررانىم اۋچىن مىن گىدىپ بىلمە يارىن. بۇنە سىز:

كۇن، اى، يۇلدۇز، تاڭ سارتىغا سىنلر بارنىڭ، كۇك، تاغ، تىگىز، تۇن سارتىغا سىنلر بارنىڭ!
بىرىمەسى:

گۇن، اى، يىلدىز، گۇندۇغار تاراپ بارنىڭ. گۇك، داغ، دىڭىز، گۇنباتار تاراپ بارنىڭ! -
دىيدى. شىلە بۇيرۇغنىڭ اىمى بىلن اۇغۇللارنىنىڭ اۋچۇسى دۇغرى گۇندۇغار تاراپ اتلارنى سۇردۇلر، بىلەكى اۋچۇسى-دە دۇغرى گۇنباتارا تاراپ.

گۆن، آى، يىلدىز داغى كۆپ آو اولادىلار، كآن غۇش اوردۇلار، سۇڭ بۇلسا بۇلدا بىر آلتىن ياي تاپدىلار. اۇنى آلدىلار-دا، گىتيرىپ اۇغۇز حانا بىردىلر. اۇغۇز حان اوران بىگىدى. حۇش بۇلۇپ گۆلدى. يايى اولى اۇچ اۇغلۇنا بىردى:

اى، اولى اۇغلۇلارنىم! باى سىزىڭكى بۇلسۇن. ياي يالى بۇلۇپ، اۇقلارنى گۆگە آنتىڭ! - دىيىپ آيتىدى.

گۆك، داغ، دىڭبىز داغى بۇلسا دۇغرى گۆنبتاردا كۆپ آو اولاپ، كآن غۇش تۇتۇپ، غابدىپ گىلاركارلر، بۇلدا اۇچ كۆمۇش اۇق تاپدىلار. اۇلارنى آلدىلار-دا، گىتيرىپ اۇغۇز حانا بىردىلر. اۇغۇز حان يىنە بىگىدى، يىنە گۆلدى جىم-دە اۇقلارنى اۇچە بۇلۇپ، كىچى اۇغلۇلارنىا بىرىپ: اى، كىچى اۇغلۇلارنىم! اۇقلارنى سىزە بىراىن. ياي اۇقى آتار، سىز جىم اۇق يالى بۇلۇڭ! - دىيىدى.

شۇندىن سۇڭرا-دا اۇغۇز حان اولى ماسلاحات گىچىردى. اۇڭا جىر كىسى چاغىردى. ماسلاحاتا چاغىرئانلار گىلىپ اۇزارا گۆرلىشىدىلر، اۇتۇرۇپ دىمدىنچ آلدىلار.

اۇغۇز حان اولى اۇيۇنىڭ ساغ غابدالنىدا قىرق غۇلاچ اوزىنلىقتا بىر آغاچ دىرگ دىكىدىردى، دىپەسىنە-دە بىر آلتىن غۇيۇن باغلادى.

اۇغۇز حان يىنە اولى اۇيۇڭ سۇل غابدالنىدا قىرق غۇلاچ اوزىنلىقتا بىر آغاچ دىرگ دىكىدىردى. اۇنۇڭ دىپەسىنە-دە كۆمۇش تۇۋۇق باغلادى.

ساغ تاراپنىدا بۇزۇقلار اۇتۇردىلار، سۇل ياننىدا-دا اۇچۇقلار بىرلىشىدىلر. قىرق گۆن، قىرق گىجە اىيىلدى-اىچىلدى. جىزىل ادىنىپ گىزىلدى، شاتلاننىپ، گۆلۇپ-اۇيىناپ گىزىلدى.

قىرق گۆن، قىرق گىجە گىچىدىن سۇڭرا، اۇغۇز حان اۇغلۇلارنىڭ آراسىندا اۇز يۇردۇنى پايلاشدىردى جىم-دە اۇلارا شىبە دىيىدى:

اى، اۇغلۇلار، كۆپ مىن آشدىم، اورۇشغۇلار كۆپ مىن كۆردۆم. جىندا بىرلە كۆپ اۇق آتدۇم، اىغىر بىرلە كۆپ يۇگۆردۆم.

دۇشمانلارنى اىغلاغۇردۇم، دۇستلارنىمىن مىن كۆلدۆردىم. كۆك تاڭرىغا مىن اۇتتىم، سىنلرگە بىرە مىن يۇردۇم.

“تۈرك ايللرينده گۆكتۈركۆڭ اۇقى يتمەيان، گۆكتۈركۆڭ غۇلى يتمەيان بىر يىرم يۇقدى. گۆكتۈركىلر حۆكۈمداردى. بۇ ياغداى بۇلسا بىلەكى اُحلى قۇۋۇملارا ياراماياردى”.

دېسانداقى تېسوپرلىنئان مانى-مازۇنا اۇغۇز تۈركمىنلىرى نىڭ ارگىنقۇنا گېچمىزلىرىدىن اۋڭكى جىم سۇڭقى دۇۋوردە اۇزاق واغتنىڭ دۇۋامىندا بۇلۇپ گېچىن-واقالار اۋسسائلىق بىلن سىڭدىرىلپىدېر. حالق دۇردىجىلىگى اسرلىرىندە شىلە ياغدايلار يىغى-يىغىندان دۇش گىليار. تارتىجى حاقىقتا چىر بىان ادىلىندە اۋلى اۋزگىرىشلىرى باشدان گېچىريار. اۋنۇڭ بۇلۇپ گېچىن واغتى تاقنىق گۆرگىزىلمان، حالقنىڭ حاقىندا سىندا غالان دۇرلى دۇۋورۇڭ واقالارنى اۋڭا غۇشۇليار.

دېساندا ايدىلىشنىڭ گۇرا، حاس ايركى دۇۋورلىردە اۇغۇزلارنىڭ اۋلى دۇۋىلتى سىنىيار. يۇردۇڭ حانى ايلحاننىڭ يىكە اۇغلى قاىان (غايى حان)، يىگىنى نۇقۇز (دۇقۇز اۇغۇز) جىم-دە اۋلارنىڭ بىرناچە ايدىشلىرى امان غالىارلار. شۇندا اۋلار از سانلى بۇلۇپ، اۋزلىرىنى حالاس اتمىك، نىسىللىرى نىڭ يىتىپ گىتمىزلىگى اۋچىن، اۋلى داغلارنىڭ اراسىندا ادام اياغى سىكمەيان، بارماسى قىن جۆلگىنى سايلاپ اۋليارلار. اۋل يىرە ارگىنقۇن دىيىپ ات غۇيىارلار. فازلالاح رىشىددى نىڭ جىم ابلغازنى باحدۇر حاننىڭ ايتماقلىرىنا گۇرا، بۇ سۇز “ارگىنك” جىم “كان” دىيىن سۇزلىردىن املە گىلىپ، غالاداقى بايلىق دىيىن مانىنى اڭلادىار. شۇندا اۋل “ارگىنكداكى”، ياغىنى داشى ارگىنكىلىن، بركىدىلن غالاداقى بايلىق دىيىن مانىنى اڭلادىار. بۇ يىردە “كان” سۇزى ماغدان جىم بايلىق دىيىن مانىنى اڭلادىار.

“ارگىنقۇن” اۇغۇز تۈركمىنلىرى نىڭ بىلىيىر دۇۋوردە گۆيچ تۇپلاماق، يۇردى اياغا غالدىرماق ماقسادى بىلن، اۋزلىرى نىڭ داشىنا اۋلى غۇراۋ دۇردىدىكىلىرىنى، جىچ بىر حالق بىلن چاقىتىشمان، داۋا-جىنجهلە باش غۇشمان، اۇزاق واغىتلاپ اسۇدا، پاراچات ياشاندىقلارنىى حابار بىريار. دېساندا شۇل پاراچاتلىق دۇرت يۇز يىل دۇۋام ائدى دىيىلىپ ايدىليار. ائبتدە، غادىم زاماندا بىلە ياغداى اۇزاق واغىتلاپ دۇۋام اديپىمى يا-دا دۇۋام ائماندىر دىيىن سۇراغا چۆرت-كسىك جۇغاپ بىرمك قىن. رۇۋاياتلاردا، حالق حكاياتلارنىدا، دېسانلاردا سانلار حاقىقى بۇلمالىشىندان دىيىسنىڭ اۋسۇدۇرلىيىار. بۇ شۇل اسرلەرە ماحسۇس ياغداى. غالىبىرسە-دە، “ارگىنقۇندا” اۇغۇز تۈركمىنلىرى دۇرت يۇز يىللاپ پاراچات، اسۇدا ياشاپدىر، حالق كۇپلىپدىر جىم بايپىدىر دىيىلمىگى حالقنىڭ آرزۇۋ-ايسلىگى يا-دا شىلە از واغىتلىق دۇۋام ادىن ياشاشنىڭ ادىن-

چېمىسى نىڭ ياتلانماغى ئاساسىدا-دا دۇرۇپ بېلىر. شۇندا ئۇغۇز-ئۇرچۇن يازغىلارنىڭ ۋە بىلەكلىرىڭ گۈز ئۇڭۇندە تۇتۇلان بۇلماغى-دا مۇمكىن. ئۇغۇزلارنىڭ آدى بىللى حۇكۇمدارى كۈلتىگى نىڭ يادىڭگۈرلىكىگە يازىلان يازغىلاردا ئۇل ئۇز ئىن ايشىلىرى باردا شىلە خابار بېرىار:

“ئۇندان سۇڭرا تائىرىنىڭ يالقاماغى بېلىن، ئۇزۇمىڭ باغىتىمىڭ بار بۇلانى ئۇچىن، نىسبام بار بۇلانى ئۇچىن، ئۇلۇپ بارىان خالقى آياغا غالىدۇرئىم، غارىپ خالقى باى قىلدۇم. تىرەلر بېرلىشىگىنە وپالى بۇلان ايللرە ياغىشلىق ئىدىم”.

گۇرۇشۇمىز يالى، بۇ ايكى اسىردە يۇردىلىان پىكىر-دە، گلىنىان نھىتجە-دە، ئۇۋوت-ئۇندو ادىلىان پأحىم-پأىحاس-دا، ايكى اساسى جىم ئۇلارنىڭ سۇڭگۇنى دۇزىان تارنىحى خاقىقات-دا بېرىمىڭرش. بۇ مىڭشلىك حاسىدئىر بېر تۇتۇنلىك اساسىدا اىملە گلىپىدىر دىيىپ ايدىتپ بۇلماز. ئۇل ئۇغۇز-تۈركىم ياشاشىنىدان، ئۇغۇز-تۈركىم رۇخۇندان، ئۇغۇز-تۈركىم حاسىيىتىدىن دۇمۇپ چىقىار. شۇنۇڭ ئۇچىنم ئۇلاردا ئۇندىلىان پأحىم-پأىحاس ئۇندان ئۇڭم، شۇل دۇۋۇردە-دە، ئۇندان سۇڭ جىم بۇلۇپ بېلىر. آدمزات ياشاشى بېرىسئىدىرغىن ئۇسۇش-دە، پىسە دۇشۇش-دە گىزىكلىشىپ، غايتالانئىپ دۇرىار.

“ئىرگىنقۇن” دىسانىنىڭ دۇۋامىندا شۇل ئىشرتلى مىكاندا، پاراھات، آسۇدا دۇرمۇشدا ياشاپ كۇپلىندىكلىرى، اولى بايلىقلاردا ايه بۇلاندىقلارنى، بىلت پأحىم-پأىحاس، ئىتتە ايه بۇلاندىقلارنى، خاتدا ماغدان ئىتمىكلىگە-دە ئقتل ئىتېرىپ، خۇتدە گلىپ بېلىندىكلىرى ايدىلىار. اىما جىماغاتنىڭ سانىنىڭ ئرتماغى بېلىن، ئۇلار ئىرگىنقۇن جۇلگىسىنە سىغىمان، يۇرت دارلىق ئىدپ باشلايار. ئىر ئۇلار شۇندان ئرتق بۇ ئىردە ياشاسالار، ئۇندا حۇۋىلى-خاتارلى ياغدايلارنىڭ دۇرمىگىنىڭ مۇمكىندىگىنىڭ ئاماتلارنى دۇبۇلۇپ باشلايار. شۇنۇڭ ئۇچىن ئۇلار ئۇدېم بۇلسا، ئۇل جۇلگىدىن چىقمالى دېيىن قارارا گلىبارلر. باشدا گلىن بۇللارنى بارئىپ گۇرىارلر. اىما ئۇزاق واغىتنىڭ گىچىگى، داغىنڭ غابالارنىڭ ئۇپۇرئىش، داش باسماغى بېلىن ئۇل گلىن بۇللارنى ياپىلان ئىنى. باشغا-دا حىچ بېر چىقار يالى ئۇغۇر تاپمايارلار.

شۇل زاماندا ئۇلارنىڭ آراسىندا بېر ئقتلدار ئۇسسا بار ئىنى. ئۇل ئىرگىنقۇننىڭ تۇۋرگىنى غۇرشاپ دۇران غابالارنىڭ بېرىنىڭ دۇزۇمىندە دىمىردىر غۇرشۇننىڭ كۇپدۇگىنى، ئىر شۇل ئىردىلسە، چىقنىپ بۇلجاقىدۇغىنىنى ايدىيار. ماھلاسى، ئۇلار شۇل پىكىرى ماقۇل بېلىپ، ئۇسساننىڭ سالغى بىر غاياسىنى ئىردىپ، گىڭ جاحانا، تازە دۇنيا، تازە ئىياما، تازە ياشاشا

غادام باسيارلار. داغى بۇوسۇپ چىققان خالق اولى تۇى تۇيلايار. شۇل تۇى داباراسى شىلە سۇراتلاندىرئىليار:

“شۇل كىراماتلى يىلنىڭ كىراماتلى آيىنىڭ كىراماتلى گۆنۈنىڭ كىراماتلى ساغادىندا گۆكتۈركىلەر ارگىنقۇندىن چىقىپدىرلار. اۇلار شۇل آيى، شۇل گۆنى، شۇل ساغادى غۇوى بىللاپ آلپىدىرلار. شۇندىن سۇگرا شۇل كىراماتلى گۆن گۆكتۈركىلەر اۈچىن اولى بايرام بۇلۇپ غالىپدىر. حر يىل شۇل گۆن گىلىدە، اولى تۇيلار تۇتۇلپىدىر. بۇ تۇيلاردا بىر بۇلك دىمىر آلپ، اۇندا غىزدىرئىپدىرلار. سۇگرا-دا غىزدىرئىلان دىمىر ايلكى گۆكتۈركۆڭ حانى غىسچا بىيىل تۇتۇپ، ساندالنىڭ اۈستۈندە غۇبۇپ، چىكىچ بىيىل اورۇپدىر. اۇندىن سۇگرا بىلەكى تۈرك بىگىرى، اھلى ايل-اولۇس ياڭقى حرىكىتى غايتالاپ، بايرامچىللىق باشلاپدىرلار.”

بۇ سۇزىلر اۈغۇز-تۈركىمىلرىنىڭ دۇرمۇشىندا غادىم زامانلاردا حم مىللى تازە يىل بايرامچىللىغىنىڭ بۇلاندىغىنى خابار بىريار. اۈل اركىنلىگىڭ دابارالى، شاتلىق-شاغالاڭلى، بۇيسانچىلى، اھلىخالق بايرامچىللىغى حاساپلانپىدىر. يۇنە اۇنۇڭ ناچە واغىت دۇوام ادىندىگى بىللى دال. حر حالدا، شۇل غالىقنىش، اۈبانىش بىيىل باغلاننىشقىلى دۇران بايرامچىللىق حالقنىڭ حاقداسىندىن بىيتىپ گىتمىدىر. بۇ ايدىنلار اتا-بابالارنىمۇ بۇلان اۈغۇز تۈركىمىلرىنىڭ مىللى سىنە يازغىلارنى يۇردىپ، آى-گۆنۇڭ، چىدانىڭ حاسابىنى اۈزلىرىچە يۇردىدىكىلرىنى گۆرگىزار. سىبابى اۈزاق آسترلارنىڭ دۇوامىندا تۈركىمىلر اجمە يىل حاسابىنى اولانپىدىرلار. مۇڭا چاروا، ياغنى مۇچە يىل حاسابىنى، شىمسى (گۆن) يىل حاسابىنى، قامارنى (آى) يىل حاسابىنى، مىلادى يىل حاسابىنى، حىجرى يىل حاسابىنى گۆرگىزىمك بۇلار. يۇنە، نىسىمىز اغمىرسا-دا، تۈركىمىلرىڭ اتا-بابالارى بۇلان اۈغۇزلارنىڭ ارگىنقۇندىن چىققان گۆنلىرى بىيىل باغلاننىشقىلى يۇردىن يىل حاسابى بارادا تاقىق ماغلۇماتلار ساقلانپ غالىماندىر. حابىسى گۆنۇڭ تازە يىل بايرامى حاساپلانانى-دا بىللى دال.

بىزىڭ پىكىرىمىزچە، ارگىنقۇندىن تۇمۇس چىققانلار دالدىر. سىبابى يىتىشنى حم ايندى يىتىشچىك بايلىقلارنى تاشلاپ غايتماق بۇلماز. اۈل يردەن گۆيزدە چىقماق حم امانلى دال. اۈڭى غىش. غىشدا چىقىلسا-دا، بارئىچاق يردە اۈى-اۈوزار تۇتۇنماغىڭ قىن دۇشچىكىگى گۆرنۇپ دۇر. شۇنۇڭ اۈچىن اۈلار ارگىنقۇندىن يازنىڭ سۇڭلارنىدا چىققان بۇلسالار گىرەك. سىبابى كآبىر يازۈو يادىڭكارلىكلرىندە گىچمىشىدە بىللى-بىللى اۈغۇز تايپىلارنىڭ دۇقۇزىنچى اېرلەدە، دۇقۇزىنچى مايدا، خاتدا دۇقۇزىنچى ابيۇندا-دا تازە يىل بايرامىنى، ياغنى نۇورۇزنى بىللاپ گىچىدىكىلرى ياتلانپ گىچىلىيار.

“ئىگىلىق دىسسانى”

تۈرك ايللىرىدە گۆكتۈركۈڭ اۇقى يىتمەي، گۆكتۈركۈڭ غۇلى يىتمەي، بىر يىر يۇقىدۇ. گۆكتۈركۈڭ جۇڭمۇداردۇ. بۇ ياغداي بۇلسا يىلەكى اۇلى قۇۋۇملار ياراماياردۇ، اۋستىيىنە-دە، اۋلار گۆكتۈركۈڭى حالاماياردۇلار. اۋلار بىر يىر يىغىنئىپ ماسلاخاتلاشپىدۇلار جىم تۈركۈردىن اۋچ ائمالى دىيىن قارارا گلىپىدىرلر. اۋلارنىڭ اۋستىلىرىنە يۇرىش ادىپىدىرلر.

مۇنۇڭ غارشىسىنا گۆكتۈركۈڭ-دە چادىرلارنى ۋە سۆرۈلىنى بىر يىر تۇپلاپدۇلار. تۇۋرگىنى-دە جىدىك غازىپ بركىدىپىدىرلر. دۇشمان گىلىندە-دە سۆۋشە گىرىشىپىدىرلر. سۆۋش اۋن گۆن دۇۋام ادىپىدىر. ائىردا گۆكتۈركۈڭ اۋستون چىقىپدۇر.

گۆكتۈركۈڭ بۇ يىگىشىنە دۇشمان تۇپارلار غاتى غاچارلانپىدۇلار، اۋ اولايان يىرلىرىنە تۇپلانئىشىپدۇلار جىم-دە اۋزارا گىگىش ادىپىدىرلر: “گۆكتۈركۈڭە جىلە غۇرماساق، بىزنىڭ ايشىمىزنىڭ سۇڭى اۋران يامان بۇلار” دىيىپىدىرلر.

بۇ ماسلاخاتدان سۇڭ، داڭ اغانچا مىسلى بۇسغۇنا دۇشنى يالى بۇلۇپ، دىردە يارامايان ماللارنى تاشلاپ، دۇشمانلار غاچىپ باشلاپدۇلار. مۇنى گۆرن گۆكتۈركۈڭ: “دۇشمانلارنىمۇدا سۆۋشماگە حال غالمادى، اۋلار غاچىارلار” دىيىپ پىكىر ادىپ، اۋلارنىڭ ائىزلارنى دۇشۇپ قۇۋۇپ باشلاپدۇلار. دۇشمانلار بۇلسا ائىزلارنىدىن يىتىپ گلىيان گۆكتۈركۈڭى گۆرن باتلارنى، بىردىن ائىزلارنى دۇنۇپىدىرلر. گۆكتۈركۈڭ اۋستىلىرىنە غاپىللىققدا دۇكۈلىپىدىرلر، اورشۇپ باشلاپدۇلار. دۇشمانلار اۋستون چىقىپدۇلار. گۆكتۈركۈڭ يىگىلىپىدىرلر. دۇشمانلار گۆكتۈركۈڭى اورۇپ-يىنجىپ، اۋلدۇرىپ، اۋلارنى چادىرلارنى چىلى قۇۋۇپ گلىپىدىرلر. چادىرلارنى ۋە ماللارنى شىلە بىر پاىچىنلاپ تالاپدۇلار، حاتدا يىكەسىم ابات غالماندۇر. اولى اداملارنىڭ ائىلىسىنى غىلئىچدان گىچىرىپىدىرلر، كىچىلىرىنى بۇلسا غۇل ادىپ ۋە اۋلارنىڭ جىرسى بىرىنى اۋز اۋىلىرىنە ائىپ گىدىپىدىرلر.

اۇل زامانلار گۆكتۈركلەرنىڭ باشىدا ايلخان خان بۇلۇپ اۆتۈرۈپتۇر. ايلخاننىڭ-دا كۆپ اۇغۇللارنى بۇلۇپتۇر. يۇنە اۇنۇڭ اۇغۇللارنىڭ ئىككىسى دىيىن يالى بۇ سۆۋىدە غىرلىپتۇر. يالگىز قاينان ئاتلىنىڭ كىچىك اۇغلى ساغ-امان غالىپتۇر. قاينان (غايى خان) شۇل يىل اۋىلىنىپتۇر. ايلخاننىڭ تۇقۇز (دۇقۇز اۇغۇز) ئاتلىنىڭ-دا بىر يىگىنى باردى. قاينان بىلەن تۇقۇزنىڭ (غايى بىلەن دۇقۇز اۇغۇزنىڭ) ئىككىسى-دە دۇشمانلار بىر دۈشۈپتۇر. يۇنە اۇن گۆن گچمىنكا، اۇلارنىڭ ئىككىسى-دە ايلالارنىڭ جىم يانلارنى ئالماق، ئاتلانماق، بىر گىجە دۇشمانلاردان غاچىپتۇرلار جىم بىسىرلىكىدىن غۇتۇلماپتۇرلار. اۇلار گۆكتۈركلەرنىڭ غادىم يۇردىغا كىلىپتۇرلار. آراشان جىم يۇدان غاچىپ غايدىپ گىل دۇرت دۇرلى مالنىڭ دۇردۇسىنىڭمۇ كەن مال تۇپلاپتۇرلار-دا ئىككىسى اۆتۈرۈپ، گىگىش ادىپتۇر: "اگر حايىسىنىڭ بىر ايله بارالى دىيىسىك، دۇرت تاراپتىمىزداقلى ايللىرىڭ بارئىسى بىزە ياغى. اگر حىچ پىرە گىتمىن، يۇردۇمىزدا اۆتۈرۈلى دىيىسىك، جىر بىر اۆتىن-گىچىن دۇشمانلار غابات گىلمىن اۆلتۈرۈپ بىلىمىس. شۇنۇڭ اۋچىن، ئىككى غۇۋۇسى، حۇل اۆتۈرۈن داغلارنىڭ آراسىدىن ادامنىڭ يۇلى دۈشمەن، ياغى سىكمەن بىر پىرى گۆزلاپ تاپالنىڭ" دىيىپ، ماللارنى سۆرۈپ، داغنىڭ اچىنە گۆچۈپ كىلىپتۇرلار.

اۇلار بىلەن داغلارنىڭ اچىنە سۈۋۈڭ اقبان اۋغرى بىلەن بارىپتۇرلار. داغنىڭ اۋستۈنە چىقىپ، اۇنۇڭ ارقا يۈزۈنە دۈشۈپتۇرلار. سۇڭرا اۇل پىرلىرى اۆنگەت ايلانماق گۆرۈپتۇرلار. اۋرلىرىنىڭ گىل يۇلۇدىن اۆزگە بۇ پىرە حىچ بىر يۇل يۇقىدى. اۇل جىم شىلە بىر دار يۇلدى، بىر دۆبە يا-دا اۆرۈن قىلىق بىلەن يۇرچىدى. اگر ياغنى ساجل نادۇغرى باسايسا، پارا-پارا بۇلۇپ كىلىپتۇرلار. داغنىڭ اچىندىكى جۆلگەنىڭ گىگىلىگىنىڭ چاڭى يۇقىدى. اقر سۇلار ۋە چىشمەلەر، دۇرلى-دۈمىن اۆتلەر جىم مېۋىلى داراغلار، جىر حىلى اۇلار كۆپتۇر. بۇ پىرى گىلىپ گۆرۈنلەردىن سۇڭ، اۇلار تاڭرا كۆپ شۆكۈر ادىپتۇرلار. غىشنى ماللارنىڭ ايتىنى ايسىپتۇرلار، يازنى سۆيدۈنى اچىپتۇرلار. بۇ اۆلكەنىڭ ادىنى اركىنۇن دىيىپ اۆتۈرۈپتۇرلار.

قاينان بىلەن تۇقۇز (غايى بىلەن دۇقۇز اۇغۇز) ئىككىسى بۇ پىردە كەن زامانلار ياشاپتۇرلار. اۇلارنىڭ كۆپ چاغلارنى بۇلۇپتۇر، قايناننىڭ چاغلارنى اۆرۈن كەندى. تۇقۇزنىڭ بۇلسا چاغلارنى اۇندىن اۆتۈرۈپتۇر. قايناننىڭ اۆلادىغا قايتا دىيىپتۇرلار. تۇقۇزنىڭ اۆلادىغا ئىككى اۆتۈرۈپتۇرلار. بىرىنە تۇقۇزلار، بىلەن كىسىنە دۈرۈلغانلار دىيىپتۇرلار. كۆپ زامانلار بۇ ئىككى كىشىنىڭ نېرلىرى اركىنۇننىڭ اچىندە ياشاپتۇرلار. اۆچلارنى اۆزىدۇر، يانلارنى ياپىلىپتۇر. جىر جىماغات باشقا-باشقا اۋماق بۇلۇپتۇر

وہ اوروغ آدئنى گۆتريپيدير. تاگرئ بۇيۇرسا، بۇلارنىڭ اھليسىنى آيدىپ گھچمگيميز گرگ. اوماغنىڭ مائىسى سۇنغاق (سۆيک-سۆڭگ) دىيمىكىدیر. تۆرک حالقى بىر كىشىنىڭ آسلىنى سۇراسا “اوماغنىڭ نامە؟” دىير اكنى. بۇ سۆيگىڭ نامە دىيمىكىدیر.

اۇلار دۇرت يۇز يىلدىن غۇوراق اِرگىنقۇنىڭ ايچىندە اوتۇرپىدۇرلار. ماللارئ جم اۇزلىرىنىڭ باش سانى شىلە بىر كۆپلىيدىر، سۇڭاباقا اۇلار اۇل يره سىغماندۇرلار. شۇنۇڭ اۇچىن اۇلار بىر يره يىغنانىپ، گىڭش اديپدۇرلار. شۇندا اۇلار: “اتالارئمىزدان ايشيدىپدىك، اِرگىنقۇنىڭ داشئندا-دا كىڭ يىرلر، اۇڭات يۇرتلار بۇمالى. غادئم زاماندا اۇل يىرلر بىزىڭ يۇردۇمىز اكنى. تاتار باشلىقلاين اۇزگە ايللر گلىپ، بىزىڭ اورۇغئمىزئ غىرئپ، يۇردۇمىزئ ايلمىزدن اآن اكنى. تاڭرا شۇكۆر، ايندى بۇ ايامدا بىزىڭ باشئمىزدا اۇلار يالى اغر ياغداى دۇشمىز. دۇشماندان غۇرقۇپ، داغ ايچىندە غابالىپ اۇتئرس. غۇووسى، داغلارنىڭ آراسئندان يۇل گۇزلۇپ تاپالنىڭ-دا، بۇ يردەن گۇچۇپ گىدىلىڭ. اِرگىنقۇنىڭ داشئندا كىم بىزىڭ بىلن دۇست بۇلان بۇلسا، اۇلار بىلن گۇرشلىڭ، دۇشمان بۇلسا گۇرشلىڭ” دىيىپدۇرلار. بارچالار بۇ سۇزى ماقۇل بىلپ، چئقماغا يۇل گۇزلۇپدۇرلار، اىما اماتلى يۇل تاپماندۇرلار. اِرگىنقۇنىڭ ايلكى گىلنرىنداكى سووۇڭ اققىت اوغرى بۇلان گچىت جم داغنىڭ غاياسى يئقلىپ، داش تۇغالانىپ تىكىزلىن اكنى. اۇل زاماندا بىر دىمىرچى اوسسا: “بۇ داغنىڭ بىر غاياسئندا دىمىر كانى بار، اۇل غايا يكە غاتا مڭرەيار. شۇل دىمىر غايانى ارتىك، يۇل بۇلار” دىيىپدۇر.

اۇل يره بارئپ گۇرۇپدۇرلار. دىمىرچىنىڭ آيدان سۇزلىرىنى ماقۇل بىلپدۇرلار. داغنىڭ شۇل غاياسئنا بىر غات اۇدۇن، بىر غات كۇمۇر اۇيشۇرىپ باشلاپدۇرلار. داغنىڭ اوستۇنى، آگرئ يۇزۇنى وە بارى تاراپئنى شىدىپ دۇلدۇرۇپدۇرلار. سۇڭرا يتمىش دريدن كۆرۆك ياساپ، اۇنۇڭ يتمىش يهرىندە غۇرۇپدۇرلار. اۇيشۇرىلن اۇدۇنلارئ جم كۇمۇرلىرى ياقئپ باشلاپدۇرلار.

خۇدايىڭ غۇدراتى بىلن داغ غىزاندان سۇڭ، دىمىر غايا اراپ اقتىرىپدۇر. داغ بۇوسۇلىپدۇر. يۇكلى دۇيه گچر يالى يۇل اچئلىپدۇر. شۇل كراماتلى يىلنىڭ كراماتلى آيىنىڭ كراماتلى گۇنۇنىڭ كراماتلى ساغادئندا گۆكتۆركلر اِرگىنقۇندان چئقئپدۇرلار. اۇلار شۇل آيى، شۇل گۇنى، شۇل ساغادى غۇوئ بىلاب ائىپدۇرلار. شۇندان سۇڭرا شۇل كراماتلى گون گۆكتۆركلر اۇچىن اۇلى بايرام بۇلۇپ غالىپدۇر. حر يىل شۇل گون گىلدە، اۇلى تۇيلار تۇتۇلىپدۇر. بۇ تۇيلاردا بىر بۇلك دىمىر ائىپ، اۇتدا

غەزەتتە ئىدئەلەر. سۇگرا-دا غەزەتتە ئىلان دىمىرى ایلکى گۆكتۆرکۆڭ حانى غىساچ بیلن تۆتۈپ، ساندالنىڭ اۆستۈندە غۇبۇپ، چكىچ بیلن اۈرۈپدەر. اۇندان سۇگرا بېلەكى تۆرك بېگىرى، األى ایل-اۈلۈس ياڭقى حركتى غابتالاپ، بايرامچىلىق باشلانئىدەر. ارگىنقۇندان چىقان ماحاللارئ گۆكتۆرکۆڭ حانى قاىان حان (غايى حان) نىسلىندن بۇلان بۇرتچىنە اكنى. بۇرتچىنە األى ایللره ایلچى اىرىپىدیر وه ارگىنقۇندان چىقىپ گىلندىكلرىنى حابار برىپىدیر. مۇنى بىرنأچەلر غۇوى گۆرۈپدیرلر، بىرنأچەلر بۇلسا يامان گۆرۈپدیرلر. غۇوى گۆرنلر باش اگىپ، بۇيۇن بۇلۇپدئرلار، غۇوى گۆرمان غارشى چىقانلار بیلن سۇوشىپدیرلر. گۆكتۆرکلر اۆستۈن چىقىپدئر.

غۇرت يۈزى مۇبارك

غۇردۇڭ كىشى تۈركمىن ھالقىنىڭ رۇھى دۇنياسىنىدە ئىمىتلىق ئۇرۇن ئالپ، ئۇل جىزىزە - بۇ گۈنە چىلى ياشاپ گىلىپىدېر. اينە، شۇنۇڭ ئوچىن ايل آراسىندا كىمىدېر بىرى نىڭ ئۇغلى بۇلسا، ئۇغۇمۇز بۇلدى دىيىمىڭ يىرىنە غۇرت تۇتدۇق دىيىپارلار. ئىدلى، باشارنىقلى، باتىر، ئوغۇرتاپىجى ئاداملارنى غۇرت يالى دىيىپ تارىپلارلار. ھايستىر بىر يۈمىشى بىتتىرماگە بىر يىرە گىدىن ئادام غايدىپ گىلىدە، شۇل ايشىڭ يىرىنە بىتتىرلىپ-بىتتىرلىمىدىگىنى بىلچىك بۇلانلارنىدا، "غۇرتىمى، تىلكى؟" دىيىپ ئۇندىن ھابار ئالارلار. ئىگر ايش بىتتىن بۇلسا، ئۇندا ئۇل "غۇرت!" دىيىپ جۇغاپ بىرپار. غۇرت بىلن باغلاننىشقىلى ئاقىتلار، دۇرنۇقلى سۇز دۇزۇملىرى ۋە بىلەكى ھالق دۇرھىدىجىلىگى ئىسرلىرى-دە ئاز دال.

"ئۇغۇزنامالاردىر" ئۇغۇز دىسانلارنىدا ھىم-دە بىلەكى تارىخى، ئىدى بى چىشمەلردە تۈركمىنلرنىڭ ئىچمە دىسانلارنىڭ بۇلاندغى، شۇلاردا ھىم تۈركمىنلرنىڭ ئۇكۇنى ھاساپلانان غۇردۇڭ ئۇغۇز ھانلارنى، پىگىرىنە، سىردارلارنى ئۇل گۇركىزىپ گىلىدىگى، ئۇلارنىڭ باشىنا ئاغىر ايش دۇشىندە بۇلسا، كۇمگە پىتىشىندىگى باردا غىزىقلى گۇررۇڭلر بىرلىپار. شىبە تىزىدە بىان ئىدىلن ئىسرلرنىڭ بىرى-دە "بۇزغۇرت" دىسانىدۇر.

بىلەكى ئۇغۇز دىسانلارنىدا بۇلىشى يالى، "بۇزغۇرت" دىسانىنا ھىم ئۇيتىگىمىلر، غىسغالىتمالار گىرىزىلىپ، ئۇل ئستل دۇرقۇنى ساقلاپ بىلمىدىر. ئۇنۇڭ ئۇمۇمى سۇدۇرى ساقلانپ غالان ھىم بۇلسا، كۇپ ئسترلارنىڭ گىچىگى بىلن، ياشايىش شىرتلىرى نىڭ ئۇيتىگىمى، تازە دۇولتلىرىنىڭ، دىنى ئىغىتقاتلارنىڭ پىدا بۇلماغى بىلن، ئىسردە بىان ئىدىلپان ۋاقلارنىڭ، ئۇلار غاتناشىان غاھرىمىنلارنىڭ كۇپۇسى ئۇنۇدلىتىدۇر. دىساننىڭ مازمۇنىنىڭ ھىتتاى چىشمەلرىنە دۇشنىلىگى ئوچىن، بىر-يۇرت، ئادام ئاتلارنى ھىتتاى دىلى نىڭ ئاھىنىدە يازىلنىپ، ئۇڭا بىللىبىر دىرچەدە ئۇيتىگىمىلر گىرىزىلىپىدېر. ھاندا ئۇلارنىڭ ھىتتاىچا ئىدىلنىپ، ھىتتاىچا يازىلانلارنى-دا بار. شۇنۇڭ ئوچىن ئۇنۇڭ ئىلىنىدا ئاھىلى بىر-يۇرت-يا-دا ئادام ئادى بۇلاندغىنى، ئاھىلى مانىلارنى ئاڭلاداندغىنى تاقىتلاماق ھىم قىن

دۆشپار. حِر ھالدا، ھازىركى واغندا “بۇزغۇرت” دىسانىنىڭ ئوچ نۇسغاسى بۇلۇپ، ئۇنىڭ مانى- مازمۇنىنى ئىزارلاماغا، ئۇندا حىركىت ئىدىان ھاھرىمانلارنىڭ كىملىرى بۇلاندۇغىنى، ۋاھلارنىڭ چىن-چاق بىلەن ھايسى دۇۋرە دىگىشلىدىكىنى ئىنقىلامغا بىللىبىر دىرچەدە ئاساس بار.

دىسانىنىڭ بىرىنچى نۇسغاسىدا ھۇن ئۆلكىسى نىڭ دىمىرغانىنىدا سۇ ئاتلى يۇردۇڭ بۇلاندۇغى، شۇل يۇرتدا گۇكتۇركىملىرىڭ ياشاندۇغى، ئۇلارنىڭ سۇ ئۆلكىسىدىن ئىرتلاندىنقىلارنى، پۇ ئاتلى ھانىنىڭ بۇلاندۇغى ئىدىللىار. بۇ نۇسغانىڭ دۇۋامىندا ۋاھلار شۇلار يالى ئۈمۈمى ھىم ھابار بىرىش ئاھىدە بىان ئىدىللىار. دىسانىنىڭ ئىنقىلىقى دۇرھۇندىن كان زات ھاھماندىر. ئۇندا ھىچ ھىلى چىر بىان ئىدىش ئارلىرى ۋالانلىماندىر دىيىن يالى.

دىسانىنىڭ ئىككىنچى نۇسغاسى، بىللىبىر دىرچەدە، چىر ھىم كامىل دۇبىللىار. ئۇندا ھاھىم ئۇغۇز دىسانلارنىڭ چىر بىان ئىدىش ئارلىرى، ھىكايچىلىق ئۈسۈلى ئىدا-كاندە ۋالانلىقىدىر. ئىسردە ئىشىنا دۇۋىتى نىڭ دۇرېشى ھاھقىندا ھاھلۇمات ياتلانپ گىچىللىار. ئىڭ ئىساسى ھىم شۇل دۇۋوردە ئۇغۇز تۇركىملىرى نىڭ ئۇڭۇنىنىڭ غۇرت بۇلاندۇغى بارادا تاسىن ھاھلۇماتلار بىرلىار. بۇ ئىدانلار “بۇزغۇرت” دىسانىدا بىان ئىدىللىان ۋاھلارنىڭ گۇكتۇركىم دۇۋىتى نىڭ دۇۋام ئىدن ماھلىندا بۇلۇپ گىچىدىگىنى ھابار بىار.

گۇكتۇركىملىر تاراپىندا غۇرلان ھىم-دە ئىكى يۇز ئىنلا غۇللى ۋاھتلاپ دۇۋام ئىدن شۇل دۇۋىت بارادا رۇھنامادا شىلە ھاھلۇمات بىرلىار:

“گۇكتۇركىم دۇۋىتى ئۇغۇز ئاتنىڭ نىرلىرى، ھۇن تايىلارنىڭ دۇۋاماتى بۇمىن ھان قاغان تاراپىندا 552-نچى ئىلدا بىنىيات ئىدىلدى. 745-دە ھاھلىقلار ھىم ئۇبۇرلار تاراپىندا ئىنقىلدى. ئىڭ غۇۋى دۇۋورلىرى بىلگە ھاننىڭ دۇۋورلىرىدىر، ئۇل 683-نچى ئىلدا دۇنىا ئىندى. قاقاسى ئىلتىرىش غۇتلۇغ ھان، گۇكتۇركىم دۇۋىتىنى تازەدىن غۇردى. بىلگە ھان 33 ياشىدا گۇكتۇركىم دۇۋىتى نىڭ بىىك ھانى بۇلدى. دۇۋىت ئۇغۇز-تۇركىم دۇۋىتى بۇلۇپ، ئانچىلارنى گۇكتۇركىم دىنىدىر. دۇۋىت ئادىنى شۇل بىرەن ئىپىدىر، گۇكتۇركىملىرىڭ مانىسى گۇگە ئاننان ئۇغۇز، تۇركىم مانىسىدا ئىر. بىلگە ھان ئۇزۇنىڭ ئۇغۇزدىنقىنى مازار داشىنا يازدىرۇپ گىدىدىر: “ئۇغۇز ئىلى نىڭ ئۇز ئىلمىدىر”.

ئۇغۇز-ئۇرھۇن يازغىلارنىدا گۇكتۇركىملىرىڭ تارھىنا دىگىشلى گىگىشلى بىن غىمما تلى ھاھلۇماتلار بىرلىار. ئۇلار VI - VIII ئىسرتۇركىم

تارىخىنى بازماقدا غىمماتلى چىشمە بۇلۇپ دۇريار. سۇڭقى يىللاردا تۈركىمىن ئىمىلارنى-دا اۇغۇز-
اۇر حۇن يازغىلارنى اۋورنىمىكلىگە گىرىشىپ باشلايدىلار.

“بۇزغۇرت” دىسانىنىدا گۆكتۈركىمىن دۆۋلىتىنىڭ ايرىكى دۆۋۈردە اۇغۇز نىسىللىرىنىڭ باشدان
گىچىر تارىخى و اقالارنى-دا ائز غالدئىدئىر. اۇندا تۈركىمنىڭ نىسىلباشىسى اۇغۇز خاننىڭ اۋمۇر
پىانى وە بىلەكى “اۇغۇزنامالارنىڭ” كآبىر و اقالارنى ياتلانئىپ گىچىلار. اۇلارنىڭ اۇڭۇنى بۇلان غۇرت
اۇغۇز حانا جىمىشە يۇل گۆركىزىپ گىزىار. بۇ بۇلسا “بۇزغۇرت” دىسانىنىڭ، اۇندا غۇزغالىيان
مىسلەرىڭ تۈركىمىن حالقىنىڭ غادئىمىنىدە باشدان گىچىر كۆپ تارىخى و اقالاردان سىزئىلئىپ
چىقىاندغىنى، شىلە جىم تۈركىمىن رۇخۇنىڭ دۆرلى احواللار، ماددى-رۇخى غىمماتلىقلار بىلن
اۋمۇمى بۆتۈۋلىگىنىڭ بۇلاندغىنىنى اڭلايدىار.

“بۇزغۇرت” دىسانىنى آدى بىلن كىتاپلاردا نىشىر ادىلن اۋچۇنچى نۇسغا حاس-دا كان
يۇلۇشلارنى باشدان گىچىرىيدىر. دىساننىڭ آسىل دۇرقۇندىن كان زات ساقلانئىپ غالىماندئىر دىيىن
يالى. غايتا، تىرىنە، اىنچە آسىر اۇندان اۋڭ، ياغنى مىلادىدان اۋڭكى 119-نجى يىلدا خىتاي
خۇكۇمدارى چزان كىنىڭ يۇل يازغىلارنىدىن بىر خىكايات آلىئىدئىر. اۇل خىكايات حاس ايرىكى
دۆۋۈردە اۇغۇز نىسىللىرى تاراپنىدىن دۇردىلىيدىر، آيدىئىتلار، اۇزانلار تاراپنىدىن خالىق آراسىنا
يىرادئىدئىر. اۇل خىكاياتنىڭ غۇرلۇشى “بۇزغۇرت” دىسانىنى چالىمداش بۇلسا جىم، بىرىنجىدىن،
دىسان شىكىلىنى ساقلاپ بىلمىدئىر، ايكىنجىدىن، شۇل دىساننىڭ تىماسىنىڭ مانى-
مازمۇنىنى دۇلى آچئىپ گۆركىزىپ بىلمىدئىر. اۇل شىلە بىر دىساننىڭ بۇلاندغىنىنى خابار بىرىمىك
بىلن چاكنىيدىر. خىر خالدا، بۇ نۇسغا جىم “بۇزغۇرت” دىسانىنىڭ يىراۋىنىڭ گىيىڭ
بۇلاندغىنىنى خابار بىرىمىك بىلن، گىلجىكە شۇل سىياحاتچىنىڭ بۇلان يىرلىرىدە اىسرىڭ دۇلى جىم
كامىل نۇسغاسىنىڭ تاپىلماغىنىنىڭ اۇتىمالدىغىنىنى خابار بىرىار.

اۋمۇمىلئىقدا آلانئىڭدا، بار بۇلان ماغلۇماتلار اۋز دۆۋۈرىدە “بۇزغۇرت” دىسانىنىڭ-دا بىلەكى
اۇغۇز دىسانلارنى يالى، كامىل جىم اۋلى گۆۋرۈملى اىسرىلرىڭ بىرى بۇلاندغىنىنى اڭلايدىار.

حۈنلارنىڭ بىر بۆلگى بۇلان، ئاشىنا ئادىتى ئالان تۈرك تايپاسى خازار دېڭىزىنىڭ گۆناتار تاراپىدا يەرلىشىۋاتتى. ئۇلار تۈركلەرنىڭ ئادىتى-ئادىتى بىلەن سايىلىرىدى. گۆنلەرنىڭ بىر گۆنى راحات ھەم ئاسۇدا ئۇتۇرغان ھالىق دۇيدانسىزلىقتا كۆپ سانلىق دۇشماننىڭ چۇزۇشىغا دۇچار بۇلۇپتۇ. بۇ تالاشچىلىقنى چۇزۇشدا سۇڭرا ھىچ كىم ئامان غالىماندۇر.

ھەر ھالدا، بۇ بۇسغۇندا بىر كىچىك چاغا بىر چىدە ئۆلمەن غالىپتۇر. ئۇنى-دا دۇشمانلار گۇرۇپپىدا. يۇنە شىلە ھىچىم كىچىك چاغا بۇلانى ئۇچىن، ھىچ كىم ئۇنداق ھىچىم ئىماندىر ھەم-دە كۇن ئۇنس بىرماندىر. ھاتدا ھىچىم يانغىنلار-دا ئۇنۇڭ دېڭىزىدىن كىچىك گىدېپىرلەر. ئىمان دۇشمان ئۇل چاغانى ئۆلدۈرمە-دە، يەنە-دە ئىياجى ئىدىن بىرمان، ئۇنۇڭ ئىنباياغىنى كىسىپ تاشلامى دىيىن قارار كىلىدىرلەر ھەم-دە ئۆز بىنەپەسلىرىنى ئامال ئىشلىتىدۇرلار.

غۇلى-ياغى كىسىلن، بىر ئۆلۈم، بىر ئۆلۈم دىرى ھالدا غالىن ياڭقى چاغانى كىسىپ، بىر باغلىقنىڭ غامىشلىقىنى ئىچىنە ئۆتۈپ كىلىدىرلەر.

شۇل ۋاقت نىرەدەن چىققان بىلى بۇلماشۇق بىر ئىنە بۇزغۇرت پىدا بۇلۇپتۇ ھەم-دە چاغانى ئىمدىرىدىر. يارالارنى ياپ، ئۇنى ساغالىدۇر. شۇل گۈندىن باشلاپ، بۇزغۇرت ئىماندىن ئۆز ئۆلۈپتۇ. گەھتە بىنەپەسلىرىنى ئىدىرىپ، ئۇل چاغانى ئىماندا ئۆلۈپتۇ.

ۋاقتنىڭ كىچىكى بىلن، بۇزغۇردۇڭ ئۆلۈپتۇ چاغانى گۆپىلىدىر. گۆنلەرنىڭ بىر گۆنى چۇزۇپ، ئاشىنا تايپاسىنى يۇق ئىدىپ گىدىن دۇشماننىڭ باشتۇتۇنى غۇلۇنى-ياغىنى كىسىپ غامىشلىققا تاشلانپ كىدىلن چاغاننىڭ ياشاپ يۇرندىگىنى ئىشلىدىر. ئۇل يۇرتىتە ئۆز ئاداملارنى يۇللاپ، ياغداي ئىنقى بىلىپ، ئىگەر چاغا ئۆلمەن ساغ غالىن بۇلسا، ئۇنى ئۆل-دۈرۈم كىسىلدىر.

دۇشماننىڭ باشتۇتۇنىنىڭ يۇللان ئىسگرلەر گىندە، غۇلى-ياغى كىسىلن ياش بىگىدىك ياننىدا بىر ئىنە بۇزغۇردۇڭ باردىغىنى گۇرۇپپىلەر. ھۇپلى ياغداي دۇيان ئىنە بۇزغۇرت دىشلىرى بىلن ياش بىگىدى مۇكۇم گۇتتەپ، دېڭىزنىڭ ئىگى تاراپىدا گىچىرىدىر. ئۇل يردە-دە دۇرمان، گۆنى ئالتى داغلارنى تاراپ گۇتتەپ كىدىدىر. شۇل يردە ئىلى تاراپى بىك داغلار بىلن غۇرشالان بىر يايلاقنى غۇۋاغا يەرلىشىدىر.

سۇڭرا ئۇل ياش بىگىت ئۆلتۈپتۇ. ئۇل ئۆيلىدىر. ئۇنۇڭ ئۇن ئۇغلى بۇلۇپتۇ. بۇزغۇردۇڭ ئىن غۇۋاغىنىڭ يايلاسى ئ-ياشلى ئۆسۈپ ئۇتۇرغان بۇلۇپتۇ. ئۇنۇڭ سۇۋۇق سۇۋى، مېۋى ئاچلارنى، ئۆز ئايۋانلارنى كۇن

اكن. اۇغلانلار شۇل يردە اولانپدۇرلار. اۇلار جەم اۋىلى-ايشىكىلى بۇلۇپدۇر. اۇلارنىڭ جەم بىرىدىن بىر تايپا املە گلىبىدەر. شۇنۇڭ بىرىنىڭ ادە-دا اشۇنا تايپاسىدۇر... اشۇنا دۇغانلارنىڭ اىچىندە اىڭ اقنللىسى، اىڭ اۋوادانى جەم اىڭ بىگىت چىقاندە. شۇنۇڭ اۋچىنەم اۋل تۈرك خانى بۇلدى. اۋل حىچ چاچان اۋز تايپاسىنى گۈزدەن سالمادى. جەمبەشە چادىرنىڭ اۋڭ دپەسىندە غۇردۇڭ كىلەسىندەن ياسالان تۇغى دىكردى. ارادان كۇپ يىللار گچدى. اشۇنا تايپاسىنا اسىنچا اتلى باشقا بىر بىگىت خان بۇلدى. اۋنۇڭ زامانىدا اشۇنا تايپاسى اۋڭكى ياشايان يىرلىرىدىن گۇچۇپ، حاس گۈزل يۇرتلاردا يىرلىشىپدەر.

اۋچۇنچى نۇسغا

بۇ نۇسغادا “بۇزغۇرت” دىسانىنىڭ اۋمۇمى سۇدۇرى يۇل يازغىسى گۇرۇشىندە ساقلانىپ غالىپدۇر. مىلادىدان اۋڭكى 119 -نچى يىلدا حىتاي حۇكۇمدارلارنىدىن چىزان-كىن يۇردۇڭ دىمىرغازغىنا سىياحات ادىدەر. شۇندا اۋل گۇرن-اشىدىلىرىنى يازغا گچىرىدەر. سىياحاتچى يۇل يازغىلارنىدا “بۇزغۇرت” دىسانىنى شىلە بىان ادىدەر:

“مىن حۇن اولكسىندە بۇلانىمدا، اۋسۇن خانىنىڭ غۇنمۇ لاقامنى گۇتريانىدىگىنى اشىتىدىم. غۇنمۇنىڭ قاقاسى حۇنلارنىڭ دىمىرغازغىندا قى بىر اولكانىڭ اىەسى اكن. غۇنمۇنىڭ قاقاسى بىر سۇۋىشە حۇنلار تاراپىندىن اۋلدۇرلىپدەر. ياڭى دۇغلان غۇنمۇنى چۇل-بىوانا تاشلاپدۇرلار. غۇشلار چاغانى سىگىكلىردىن غۇراپدۇرلار. بىر اىنە مۇجك بۇلسا اۋنى امدىرىدەر. حۇن خانى مۇنى گۇرۇپ، كڭ غالىپدۇر. ياڭقى مۇجك چاغا اىە چىقىپدۇر. اۋنى تىرىبىلەپ اولالدىپدۇر. سۇگرا اۋنى قاقاسىنىڭ يۇردۇنا غايتاراپ گىتەرەپ بىرىدەر.”

تۈركىمىنىڭ غادىمى دىسانى

“آلپ ار تۇڭگە” اۇغۇز تۈركىمىلىرى نىڭ اىڭ غادىمى دۇۋوردە دۇرەدىن مىللى دىسانلارنىڭ بىرىدۇر. اۇنۇڭ دۇلى گۇرۇشداكى نۇسغاسى بىزە گىلىپ ىتماندۇر. دىساننىڭ دۇرلى اىپىيىلەردە يازىلىپ، دۇنيانىڭ دۇرلى كۇنچىلىرىداكى غۇلىيازما حازىنلارنىڭ كىتاپخانلارنىڭدا بىلىنمەن ياتان بۇلماغى مۇمكىن. بۇ دىساندان كىبىر پارچالار جىم-دە اۇل حاقتا ماغلۇماتلار اۇتپارازلىق دىنى نىڭ “اوستا” كىتابىدا، فىردۇۋسى نىڭ مىشخۇر “شاناما” سىرىندە، ماھىمىت قاشغالىنىڭ “دىۋان لۇغات اىتتۇرك” (تۈركى دىلىنىڭ سۆزلۈكى)، يۈسۈپ حاس حاجىپ بالاساغۇنلىنىڭ “غۇت اىغۇ بىلۇغ” - “باغلى ادىان بىلىم” اتلى كىتابىدا ساقلانپ غالىپدۇر. آسلىندا، اىۋس حاساپلانان بۇ سىردىن بىزنىڭ گۇنلرئىمىزە گىلىپ ىتەنى اۇران اۋچىپسىز. بىزنىڭ چىن-چاق بىلن تاقىنلاماغىمىزدا گۇرا، اۇل قىرق دۇرت سىتىر شىغىردان ائبارات.

جىر حالدا، شۇل شىغىر سىتىرلىرىنە جىم-دە آلپ ار تۇڭگە حاقتىداق بىلەكى تارىخى ماغلۇماتلاردا ساسلانپ، آسلىندا بۇ سىر جىم ادىل “غۇرقۇت اتا”، “گۇرۇغلى” يالى اىۋسلارنىڭ بىرى بۇلۇپدۇر دىيىپ ايتماغا ساس بار. بىرىنچىدىن، اىلمىزدىكى شىغىر سىتىرلىرىندە بىرلىان ماغلۇماتلار آلپ ار تۇڭگانىڭ ادىرىمىن، باتىر، غايدۇۋسىز، ادىغان سىركىدە، اىلە-گۇنە اۋزۇنى ادىران، ساحتى جىم جۇمارت، پاھىم-پاھاسلى، غايدۇۋسىز حۇكۇمدار بۇلاندغىنىن حابار بىر بار. حازىركى بىللى بۇلان شىغىر سىتىرلىرى اۋلى گۇۋرۇملى سىرىنىڭ جىملىجى سىتىرلىرىنە چاللىم ادىار. اۇندا آلپ ار تۇڭگانىڭ اۋلۇمىنە - اعىر بىتگا اىل-گۇنۇنىڭ، قۇۋۇملارنىڭ اغىسى، غىنانجى بىان ادىل بار. اۇندا بىگى بىگى ادىنى آلان، اىلىنى آش-نان بىلن دۇيران، جىمىشە اۋستىرىنە ياغى گىلىدە، دۇشماننىڭ اۋلى غۇشۇنىنى درى-داغىن ادىن غايدۇۋسىز باتىرنىڭ ىتمىش ياشىندا ارادان چىقاندغى، دۇنيانىڭ اىهسىز غالاندغى، بۇ بىتگا غىنانىپ، حالىقنىڭ ياقا ىترىتپ، اۋلى آھى-ناللا چىكىدىگى، گۇزلىدىن آقان گۇزىياشلارنىڭ غۇراپ غالاندغى اىدىلار.

۱۷۱۷-يىلى مۇنداق ۱۷۱۷-يىلى ياشاپ گەچكەن، خالقنىڭ خاقانداستىدا غۇۋى ياتلامالار غالدۇران، ات-
 اۋۋازلى غاخرىمان بۇلۇپ دىسانا گىرن بۇ غايدۇۋسىز اۋغۇز سىركىدەسى نىڭ كىشىنى اچماغا
 ياردام ادىان يازغىلار سۇزلۇكده باشغا-دا از دال. ماحمىت قاشغارلى اَلپ ار تۇڭگە خاقداقى
 اِسردن اَنان پارچالار بىلن چاَكلىنمان، اۋز كىتابى نىڭ دۇۋامىندا بىللى-بىللى سۇزلره
 دۇشۇندىرىشىلر بىرندە، اۋل خاقداقى ماغلۇماتلارنى پىدالاندىدۇر. اَلتم "اَلپ" سۇزۇنى بىيگىت،
 "تۇنغا" سۇزۇنى بۇلسا، بابىر دىيىپ دۇشۇندىرىار. سۇزلۇگى اۋورنىچىلر اۋل سۇزى "تۇنغا"،
 "تۇنغا" گۇرۇنۇشده يازىدۇرلار. ر.ر.ج.بۇ "غادىمى تۇركىم اِدەبىياتى" اَتلى كىتابىندا "تۇڭگە"
 گۇرۇنۇشىندا يازىدۇر. بىزىڭ بىيىرىمىزچە، اۋل تۇڭگە بۇلمالى. شىلەلىكده، ماحمىت
 قاشغارلى نىڭ سۇزلۇگىندە "تۇنغا بابىر دىيىن حايواننىڭ ادى بۇلۇپ، غاخرىمانلار داقىلىان ات"
 دىيىن جۇملە تىقتىرما دۇردىار. بىلكى، اَسلىندا اَلتمنىڭ: "تۇنغا، حاس تاقىغى، تۇڭگە اتا-بابالارنىڭ
 بىرلىگىنى، اتا-بابالارنىڭ كۆكۈنى، نەسىل داراغىنى نىڭ كۆكۈنى اَكىلدىان سۇز بۇلۇپ، اۋل
 غاخرىمانلار داقىلىان ات" دىيىن سۇزلىرىنە غۇلىزامنى گۇچۇرىچىلر دۇلى دۇشۇنمان، اۋنى بابىر
 دىيىپ، اۋتىگىدەپ غۇبىرن بۇلماقلارى مۇمكىن. حازىركى دۇرقۇنا اۋل تۇڭگە دىيىلپ اۋقالسا،
 ماقسادا لايىق بۇلجاق. سۇزلۇكده بۇ غاخرىماننىڭ پارىچا ادى جىم گىتىرىلىار: "اَفراسىياپ -
 تۇركىلرنىڭ تۇنغا اَلپ ار دىيىن مىللى ۋە مىفىكى غاخرىمانى نىڭ جىم خاقانى نىڭ پارىچا ادى".
 قاشغارلى نىڭ سۇزلۇگىندە "غاز" سۇزۇنە بىرلن دۇشۇندىرىشده اَلپ ار تۇڭگى، اۋمۇمان، تۇركىم
 خالقى نىڭ تارىختىنا، اِدەبىياتىنا داخلىلى غىمىماتلى ماغلۇماتلار بىرلىار. شۇ بىرده شۇل يازغىلار
 دۇلى گۇرۇنۇشده گىتىرىلسە، اَرىتقىماچلىق اتمىسە گىرك:
 "غاز - اَفراسىياپنىڭ غىزى نىڭ ادى. غازىن شأخرىنى بۇ غۇرۇپىدۇر. اَسلى غاز اۋبىنۇدۇر. چۇنكى
 اَفراسىياپنىڭ غىزى اۋل بىرە مېكان تۇتۇپىدۇر، اۋل بىرە ياشاپىدۇر. تۇركىلرنىڭ بىر تۇپارنى غازىنى
 تۇرك اۋلكىسى نىڭ بىر بۇلگى سايبىارلار. قۇم (غۇم) شأخرى-دە اۋنۇڭ سىرچىدى حاساپلانار.
 چۇنكى قۇم سۇزى تۇركچەدۇر. بىر تۇپارلارنى تۇرك سىرچىدى نىڭ مارۇ شأخرىجاندىان
 باشلاندىنغىنى سۇيلىارلىر. چۇنكى غازنىڭ قاقاسى تۇنغا اَلپ ار - اَفراسىياپ بۇ بىرى تاحمۇرس
 تاراپىندىان شأخرىڭ اىچكى غالاسى غۇرلاندىان اۋچ يۇز يىل سۇگرا غۇرۇپىدۇر. بۇ تۇپارلارنى
 ماورىناحرىڭ جىر اىكى تاراپىنى تۇرك اۋلكىسى سايتىدۇرلار. بۇ بىيىكىندىن باشلانار. بىيىكىندىڭ بىر
 ادى-دا دىزىرۇبىدىر، سارلىغى اَكىلدىار. باقىرغالا دىيى -

مكيدىر. بۇ پىرى بۇخارا ياقىندىر. آفراسيابنىڭ غىزى غازوى نىڭ آدماسى سىياووش بۇ پىردە ارادان چىقىپدۇر.

“غاز سوۋى” دىيىن سۆزە بىرلن دۆشۈندىرىشىدە-دە آفراسيابنىڭ غىزى باراداقى ماغلۇمات غايتالانىار:

“غاز سوۋى - اىلا درسىنە آقان اۋلى بىر چاى. آفراسيابنىڭ غىزى بۇ چاينىڭ كىنارنىدا بىر شأجر غۇرۇپدۇر. شۇڭا-دا غازوین دىيىپ، اۋز ادنىنى غۇيۇپدۇر.”

گۇرۇشۇمىز يالى، بۇ پىردە غازوین شأجرى نىڭ ادنىنىڭ دۇرىشى باشغارق دۆشۈندىرىلىار. بۇ پىردە غازۇبنى دال-دە، غازسوۋى گۇرۇشۇشىندە گىليار. بارئبىر، بۇلارنىڭ بارئسى-دا آلپ ار تۇڭگانىڭ غىزىنىڭ ادنىنىڭ “غاز” دىيىن سۆز بىلن باغلى بۇلاندغىنىنى حابار بىرلار. بلكى، اۋنۇڭ ادنى غازۇبنى شىكىلىندە بۇلاندۇر. سىبابى ايركى دۇورلردە گىلىغىزىلارنىڭ بۇيۇنلارنىڭ اۋزىن بۇلماغى اۋودانلىغىنىڭ نىشانى حاساپلانئىدۇر. “غۇرقۇت اتاداقى” حانلار حانى سالئر غازاننىڭ اىالىنىڭ ادنى جىم بۇينى اۋزىن بۇرلا حاتتىن. بۇرلا سۇغۇن، مارال دىيىمك.

“حان”، “كىند”، “تىگىن”، “چارۇق”، “بارچۇق” وه بىلەكى سۆزلەر دۆشۈندىرىش بىرلىندە-دە آفراسيابنىڭ جىم اۋنۇڭ غۇران شأجرلىرى، گىزىن بىرلىرى بارادا ماغلۇماتلار گىتيرىلىار:

“حان. تۆركىلرنىڭ بىيىك باشتۇتانى آفراسيابنىڭ اۋغۇللارنى-دا حان دىيىپدۇرلر. آفراسياب حاقاندىر. بۇ ادنىڭ بىرلىمگىندە اۋزىن بىر تارئىنى حىكايات باردۇر.”

“كىند - شأجر. بۇ سۆزدىن قاشغاردا دۇران بىر شأجرە اۋردۇكىنت دىيىرلر. چۈنكى آفراسياب حۇواسىنىڭ غۇۋولتىغى سىبابلى، بۇ پىردە اۋتۇرئىدۇر. بۇ پىرى اشاقى چىندىر.”

“چارۇق. تۆركىلرنىڭ بىر اۋبا ادنى بۇلۇپ، اۋل بارچۇغا غۇلايدۇر. بارچۇق آفراسيابنىڭ غۇران شأجرىدۇر.”

بۇ گىتيرىلن مىساللار آلپ ار تۇڭگانىڭ اۋز دۇورۇندە اۋران اۋلى دۇولت غۇراندغىنى، كان شأجرلىرى بىنا دىندىگىنى، اۋلارا اۋزۇنىڭ جىم نىرلىرى نىڭ اتلارنى داقاندغىنىنى حابار بىرلار.

ماحمىت قاشغارلىنىڭ سۆزلۇگى بىلن بىر دۇورۇدە يازىلان يۇسۇپ بالاساغۇنلىنىڭ “غۇت ائغو بىلىگ” - باغىتلى دىيان بىلىم اتلى سىرىندە جىم آلپ ار تۇڭگە ياتلانئىپ گچىلىار. ائىم آلپ

تۇڭگانىڭ تاجىكلر اراسىندا آفراسياب ادنى بىلن ادئغاندىغىنىنى ياتلادىپ، اۋنۇڭ دىگە بىر ادئغان، ادرىمن غاخرىتمان دال، اىسىم اىل-حالىقنىنى سۇين، ائىلملى-بى-

لىمىلى، پأخىم-پاىحاسلى، گۆرنۆكلى حۆكۆمدار بۇلاندئغىنى-دا تىكرارلاپ
گىچىپىدىر:

ايندى آلئپ گۆرسىك تۆرك بىگلىرىنى، تۆرك بىگلىرىنىڭ يىنە بىگلىرىنى.

اۇل تۆرك بىگلىرىنىڭ آدى بىللىسى، آلپ ار تۇڭگە اردى باغتى اولۇسى.

بىلىمى اولۇدى، حۆنارى باردى، پأخىملى-پاىحاسلى، ايل حالار اردى.

تأجىكلر آت غۇيدى آفراسياپ دىيىپ، بۇ آفراسياپ اۆتدى ايلىنى سۇيۇپ.

فېردۇوسىنىڭ مېشھور "شاناما" اتلى ايسرىندە آلپ ار تۇڭگە ايساسى غاخرئمانلارنىڭ بىرى بۇلۇپ
گۆرش آلئپ باريار، اۇنۇڭ اۆمۆر بىيانى، آلئپ باران غاخرئمانچىلتقلى سۇوشلىرى بارادا دىگرلى
ماغلۇماتلار بىرلىيار. بۇ ايسردە غىزئقلى رۇواياتدئر حكاياتلار بىيلن بىرلىكدە شۇندان اۇڭكى جىم
شۇل دۆورە دىگىشلى ائنامدار تارحى ماغلۇماتلار اوتغاشدئرئلان گۆرنۆشدە چىر بىيان ادىلييار.
فېردۇوسىنىڭ بۇ ايسرىنىڭ مۆڭ يىلا غۇلاى مۇندان اۇڭ يازئلماغى، شىبلە جىم اۇندا اۆرۆندىن
اۇڭكى دۆورە دىگىشلى يازوو يادئگارلىكلرىنىڭ، ياغنى ايركى تارحى، ادىبى چىشمەلرلىڭ،
غۇلبازمالارنىڭ پىدالانماغى، اۇندا بىرلىيان ماغلۇماتلارنىڭ، بۆرهدىليان پىكىرلىرىڭ
ائغئىبارلئئغىنى آرتدئريار. شىبلە جىم "شانامادا" اولانئلان ماغلۇماتلار شاحئرئڭ ايلىندە آلپ ار
تۇڭگا دىگىشلى جىم غئماتلى يازوو يادئگارلىكلرىنىڭ بۇلاندئغىنى جىم-دە اۇلاردان گرگىچە
پىدالاناندئغىنى حابار بىريار.

فېردۇوسىنىڭ "شاناماسئندا" آلپ ار تۇڭگانىڭ آدى آفراسياپ گۆرنۆشىندە اتلاندئرئلئپ، اۇنۇڭ
اۆمۆر بىيانى بارادا تاقئق ماغلۇماتلار بىرلىيار. شۇندا اۇنۇڭ اۆچ ارقاسى شىبلە ائزئگىدىرلىلىكدە
گۆركىزىلييار: آفراسياپنىڭ غاررى آتاسى زادىشم، زادىشمىڭ اۇغلى تۇر، تۇرۇڭ اۇغلى پىشىڭ،
پىشىڭنىڭ اۇغلى آلپ ار تۇڭگە (آفراسياپ). (آلپ ار تۇڭگانىڭ گىرسىوز جىم آغىرىس اتلى ايكى
دۇغانى بۇلۇپدئر. آغىرىسىڭ آدى غئسغالدئئپ، آغىرىر گۆرنۆشىندە جىم اولانئلئپدئر. آلپ ار
تۇڭگانىڭ قا-

قاسى پىشىڭنىڭ ويس اتلى دۇغانى بۇلۇپ، اۇنۇڭ جىم اۇغۇللارنى پىرانا جىم بارمان دىيىلىپ اتلاندىرۇلۇپتۇر.

بىللى آلم س.م. مۇتاللىبۇو آلپ ار تۇڭگانىڭ مارۇ شاحى-جان، بارساغان اتلى اۇغۇللارنىڭ بۇلاندۇغىنىنى حابار بىر بار.

آلپ ار تۇڭگە "شاناماننىڭ" ئىچمە باپلارنىڭ بۇلۇملىرىنىدە بۇلۇپ گىچيان واقالارا غاتاشيار. اۇلاردان: "آفراسيابنىڭ ايرانا يۇرىشى"، "آفراسيابنىڭ نۇوز بىلن سۇوشى"، "نۇوزىڭ آفراسياب بىلن ايكىنجى سۇوشى"، "نۇوزىڭ آفراسيابا پىسىر دۇشمىگى"، "آفراسيابنىڭ ايرانا جۇجۇمى"، "نۇوزىڭ آفراسيابنىڭ ايلندىن جلاك بۇلماغى"، "زال آفراسيابا غارشى سۇوشە چىقىار"، "رۇستىمىڭ آفراسياب بىلن سۇوشى"، "آفراسيابنىڭ قاقاسىنىڭ يانتىنا گىلمىگى" اتلى بۇلۇملىرى وه بىلە كىلىرى گۇركىمىك بۇلار. بۇ بۇلۇملىردە ئىچمە اولى سۇوشىلر سۇراتلاندىرۇلۇپ، شۇلاردا آلپ ار تۇڭگانىڭ، اۇنۇڭ قاقاسىنىڭ، دۇغانلارنىڭ، بىللى-بىللى پالوانلارنىڭ گۇركىزىن غاخرىمانچىللىقلارنى، دۇش گىلن شۇوسۇزلىقلارنى بىرىن-بىرىن بىيان ايدىلىپ، اۇنۇڭ قۇوۇملىرىنىڭ، دۇغان-غارنىداشلارنىڭ، ادرىمىن، باتىر، غايدۇوسىز بىيگىتلىرىنىڭ ادرىملىكىلىرى بارادا-دا ماغلۇماتلار بىرلىيار.

تۇركىمىن تۇپراغىنىڭ اركىنلىگى، غاراشسىزلىغى اۇغرۇندا آفراسيابنىڭ آلپ باران سۇوشىلىرىنىڭ كۇپۇسى قاسىپى دىڭزىنىڭ كىنارىنىدا، دىحىستان دۆزلىگىنىدە، اترىك، گۇرگىن سىبىتلىرىنىدە، غاراغۇمۇڭ دىڭزە غۇلاى سىرحتىلىرىنىدە بۇلۇپ گىچيار.

آلپ ار تۇڭگە جىم اۇنۇڭ قاقاسى پىشىڭ ايران شالارنى مۇچچرىڭ، نۇوزىڭ، گىرشاسپىڭ، كىقۇبادنىڭ، كىقۇوسۇڭ دۇورۇندە تۇراننىڭ اركىنلىگى اۇغرۇندا قى آلنىپ بارلان سۇوشىلرە غاتاشيارلار. شۇل سۇوشىلرىڭ كۇپۇسى غاراغۇمۇڭ گۇنۇرتاسىنىدا، بالقان تۇورگىنىدە، دىحىستان دۆزلىگىنىدە، اترىك، گۇرگىن، مازىنداران سىبىتلىرىنىدە بۇلۇپ گىچيار.

"شانامادا" آلپ ار تۇڭگە تۇراننىڭ بىيىك اقىلدارى جىم-دە اىڭ گۇپچلى غاخرىمانى حاساپلانىار. "اوستادا" بۇلسا اۇنۇڭ ايران شالىغىنا دالاشگارىلىك ادىنىگى ايدىلىيار. آلپ ار تۇڭگە ايراننىڭ جۇكۇمدارى نۇوز جىم اۇنۇڭ لىگىندار غاخرىمانى رۇستىم بىلن اۇچ ساپار غازاپلى سۇوشە گىريار. شۇندا اۇل حاتدا اتاسىنىڭ غازاننىپ بىلمىدىك پىگىشلىرىنى-دە غازانىار. اۇنۇڭ نۇوز بىلن بۇلان سۇڭقى ايكى باشا-باش سۇوشى حاس-دا غازاپلى بۇلىيار. ايلكىنجى تۇتۇشقىدا نۇوزىڭ گۇبجى آس-

غىن گىليار. اۇل اولى غام-غوسسا باتيار. ايكي تاراپ جىم ايكي گون دىنچ ائىپ، اوچونجى گون سۇوش باشلانبار.

آپ ار تۇڭگانىڭ دىڭيز يالى تۇلقون آتىپ، آكتىرسى-بارسى گۇرۇنمەيان غۇشۇننى گۇرۇپ، نۇوزىڭ خۇوى باسئىلار. دىڭە اۋزى جىم دال، حاتدا سۇوش باشلاندا اۇنۇڭ سىر كىردەلىرى-دە يايىدانتىپ دۇربارلار. اۇنۇڭ قارىن اتلى سىر كىردەسى بۇلسا سۇوشىدىن غاچىپ گىديار. نۇوزىڭ اۋزى بۇلسا آپ ار تۇڭگا پىسىر دۇشيار، شۇل پىردە-دە اۇل جلاك بۇليار. شۇندىن سۇڭرا آل ار تۇڭگا “پىلەكى پىسىر دۇشنىلىرى اولدۇرمىلى دال” دىيىپ بۇيرۇق بىر يار جىم-دە شىلە سۇزلىرى ايدىار: سۇووت گىيىپ، ات اۋستۇندە بۇلان اسگرلر اولدۇربىليار. پىسىر دۇشۇپ، غاراوسىز غالان اسگرلر بىڭ ناخاق غاننىغا غالماق بىزە اۋسلىپ دالدىر، اۇل بىزىڭ اوچىن پىسلىك بۇلار.

آپ ار تۇڭگانىڭ بۇ سۇزلىرى اۇنۇڭ پأحىم-پايحاسلى، دانا، اتنىسانپورر غاخرئمان بۇلاندغىنى گۇركىزار. اۇل پىتمىشدىن غۇوراق ياشاندىن سۇڭ، سۇوشلردىن چىتىشلىمى دىيىن قارارا گىليار. شۇندا اۇل اۋز ياقىن دۇغان-غارنىداشلارنى، سىر كىردەلىرىنە، باتىر يىگىتلىرىنە يۇزلىنىپ، چىچ واغى دۇشمانا اسگرمىزلىك اتمىلى دالدىگىنى ياتلادىپ، اۋز غارشىداشى، ياش رۇستىمىڭ پأحىم-پايحاسنى، غايدۇوسىز، باتىر غاخرئمان بۇلۇپ پىتىشچىكىدىگىنە اولى ائنامى نىڭ باردىغىنى ايدىپ، اۇڭا يۇقارى باحا بىر يار:

سامنىڭ سۇوشىڭ اغمىنى رۇستىم ايت پالوان بۇلۇپ، دىڭزىڭ غاچار جاڭ اژدارحاسنى مىڭە يار. اۇل پىل يالى گۇيچلى، يۇلبارس يالى غايدۇوسىز. اۇل آقتلا، پأحىم-پايحاسا-دا غۇلاق آسمان دۇرمايار. يۇنە، كۇپلىنچ، گۇيچە، غاچار-غازابا دايانبار.

آفراسىياپ سۇزۇنى جىملاپ، اورۇشلارنىڭ ادامزادا چىچ بىر اۋستۇنلىك گەتتىرمە ياندىگىنى ايدىپ، جىممەلرە ياراشىغىنىڭ، اتلاشىغىنىڭ يۇللارنى گۇزلىمى ماسلاحات بىر يار.

“شانامنىڭ” بىللى غاخرئمانلارنى نىڭ بىرى سىياۋوش قاقاسى كىقۇۋۇسدىن اۋبىكلاپ، آفراسىياپنىڭ تاراپىنا گچيار. آفراسىياپ اۋنى غۇوى غارشىلايار جىم-دە فىرنگىس اتلى غىزنى اۇڭا نىقالاپ بىر يار. يۇنە سۇڭ دۇغانى گرسىوزىڭ گپ گىزدىرمىگى، تۇحمت آتماغى بىلن، اۋلارنىڭ آراسى بۇزۇليار. اۇل كۇپ باباتلاردا گىيويىسىنە بىتگۇمان بۇليار. آخرىدا-دا اۇنۇڭ جاننى قاست ايدىار. بۇ ياغداى ايران بىلن تۇراننىڭ

آراسىندا اۈلى چاقنىشۇقلارنىڭ دۈرۈمىگىنە گىتيريار، اىڭ سۇڭۇندا-دا آفراسياب رۇستىمىڭ اۈران زارباستىندان جلا كچىلىگە اۈچرايار.

آلپ ار تۇڭگۇنىڭ - آفراسيابنىڭ قىسماتى گۇرۇغلى نىڭ اۈمرۇنىڭ آحترقى پۇرساتلارنى بىئىغتىيار يادنىڭا ساليار. اۈل اغىر سۇۋشلىرى باشدان گچىرىپ، اۈران يۇرۇليار. اۈستىسېنە-دە، غارىللىق جىم پىتىشيار. اۈل پىتمىش ايكى ياشا غادام باسيار. غۇشۇنى دارغايار، يانندا اسگر غالمايار. شۇندا اۈل سۇۋش مېدانىندان غارا باشنىى امان غوتارنىپ، داغلارنىڭ اىچىنە چكىليار. شۇل پردە بىر غۇۋاقتا ياشاپ باشلايار. اىما بۇ اۈزاغا چكىمەيار. دۇشمان اڭتاپ، اۈنۇڭ بۇلىن يىرىنى بىليار. اترىندان قۇوغى پىندە، اۈل سۇۋا بۇكۇپ غوتۇلماق ايسلەيار. اىما بۇ جىم باشا بارمايار. اىنە، شىلە ياغدايدا آلپ ار تۇڭگۇنىڭ اۈمۇر بىانى تاماملانيار.

حنوا حانى اۈلغازى باحدۇر حان "شجرەيى-ترأكىمە" (تۆركمىنلىڭ نىسىل داراغىتى) اتلى كىتابىندا آلپ ار تۇڭگە بارادا غىزىقلى جىم غىمىماتلى ماغلۇمات برىيدىر. اۈل اۈز اسرىنىڭ "سلىجۇق بىگلىرىنىڭ بىانى" دىين بۇلۇمىندە نۇغۇرۇل بىگىڭ، آلپ آرسلاننىڭ، مالىك شاننىڭ، سۇلتان سانجارتنىڭ اتلارنى گىتيرىپ، اۈلارنىڭ آفراسيابنىڭ نىسلىدىن بۇلىاندىقلارنى بارادا اۈز ايدان سۇزلىرىنى گىتيرىپ، شىلە ماغلۇمات برىيدىر:

"بىز انىڭ اۈغۇللارنى وه افراسياب نىسلىدىن بۇلۇمىز، تىيىپ، اتلارنى ساناپ، اۈتۈز باش ارقادا افراسيابغا يىتگۈردىلر" (اۈلغازى باحدۇر حان. شجرەيى ترأكىمە. اشغابات، "ائلىم" 1992، 88 - نچى ساح).

بۇ غايدۇۋسىز غاخرىمان آلپ ار تۇڭگۇنىڭ اۈمۇر بىانى بىزىڭ اتا-بابالارنىڭ گچمىشى. اۈنى بىزىڭ اۈورنىگىمىز، بىلمىگىمىز گىرگ. اۈلار جىمىشە اركىنلىك، غاراشسىزلىق اۈغرۇندا گۇرش آلپ بارىپدۇلار. غاخرىمانچىللىغىڭ، ادرمىلىگىڭ، رۇحۇلپىنتلىگىڭ غۇۋى نۇسغالارنى نىسىلرە مىراس غالدىرۇپدۇلار. واتانى، ايل-حالقىنى سۇيىمىڭ، انىسانپۇرلىگىڭ ادامزادا ناخىلى دروايىسىدىغىنى اۈز باشدان گچىرملرى بىلن ايان ادىيدىرلر. آلپ ار تۇڭگۇنىڭ تۇران يۇردى، تۆرك دۇنياسى، شۇل ساندا اۈغۇز تۆركمىنلىرىنىڭ يۇردۇنىڭ اباتلىغى اۈغرۇندا آلپ باران غاخرىمانچىللىقلى گۇرشلىرى چىر دۇردىجىلىگە دۇپىلى اۈرناشپدۇر. يۇنە شىلە اۈزاق چىڭگىملارنىڭ گچمىگى، يۇزلىرچە دۇولتلىرىڭ دۇراپ، پىنە-دە دارغاماغى، دۇرمۇشدا كۇپ اۈۈرۈلشكىلىرىڭ بۇلۇپ گچمىگى نىتىجەسىندە، اۈل دۇلى ساقلانپ غالماندۇر. بلىكى، گىلچىكە "آلپ ار تۇڭگە" دىسانىنىڭ اراپ اىپىيىدىن اۈڭكى اىپىيىلردە يا-

زىلان يازغىنلارنىڭ تاپىلماغى مۇمكىن. بىلكى-دە، اۇل حاقداقى بىلەكى دىللىردە بۇلان چىشمەلرىڭ اۋستى اچىنلار. "اغتاران تاپار" دىيىپىدىرلىر.

تارئىچى يازغىنلارنىڭ حابار بىر مېگىنە گۇرا، پىشىنىڭ اۇغلى اىپ ار تۇڭگە - افراسىياپ اۋزىن بۇلىپ، غۇللارنى وە گۇوسى ارسلاشكىقى دىك قۇوواتلى وە پىل كىبى گۆيچلى بىر گۇرمىگى غاخرئىمان بىگىت بۇلۇپىدئىر.

بىللى ائىم زكى ولىدى تۇغاننىڭ حاساپلاماسىنا گۇرا، اىپ ار تۇڭگە مىلادىندان اۋڭكى VII اسىردا اۋرتا تىانشاننىڭ غۇلايىندا دۇران جىم-دە شۇندان اۋرتا ازيبىنى، حاتدا قاقازنىڭ بىر بۇلىگىنى اۋز اىچىنە اىلان اقا دۇولتىنىڭ حۇكۇمدارى بۇلۇپىدئىر. بۇ گۇركىزىل سىندىن چىن تۇتساڭ، اۇندا اىپ ار تۇڭگە، تاقمىنان، 2700 يىل مۇندان اۋڭ ياشاپ گىچىپىدىر دىيىپ چاق ائىمك مۇمكىن. اىر شىلە بۇلسا، اۋل حاقداقى اىرلىر بىتتىپ گىدايىمان، ئادىپ بۇ گۆنە چىلى ساقلاننىپ غالىدئىقا؟! اۋل حاقداقى حازىركى بىزە گىلىپ پىتن شىغىر سىتىرلىرى جىم 2700 يىل مۇندان اۋزال يازىلنىپىدئىر دىيىپ ايدىن بۇلماز. سىبابى اۋلارنىڭ اۋغۇز-اۋر حۇن يازغىنلارنىدىن سۇڭ دۇردىلىدىگىنى بىيان ادىلىش اۋسۇلى-دا، اۇندا اۋلانتلان سۇزلىر-دە، يۇردىلىيان پىكىرلىر-دە كىپىللىدىر. اۋلار اكرى گىتسە، ماحىمىت قاشغارلىنىڭ سۇزىلۇگىنى يازاننىدىن اىكى-اۋچ يۈز يىل اۋڭ دۇران بۇلماي. بىزىڭ پىكىرىمىزچە، اىلىندا اىپ ار تۇڭگە دىسانى غادىم تۇركى، حاس تاقىغى، غادىم اۋغۇز تۇركىمىنلىرىنىڭ دىلىندە دۇردىلىپ، اۇندان سۇڭقى اىكى مۇڭ يىلدىن غۇوراق واغىتنىڭ دۇوامىندا اۋنۇڭ دىلى، دۇورۇڭ تالاپلارنىنا گۇرا، تازەلىنىپ، تىمارلاننىپ، اۋستى بىتتىرىلىپ گىلىپىدىر. اۋل مۇندان 2700 يىل اۋڭ، پارس دىلىنە-دە گىچىرىلىپىدىر دىيىپ چاق ائىسە بۇلار. سىبابى اۇندان پارچالار "اۋستادا" بىرلىپىدىر، فىردۇوسى-دە اۋل حاقداقى ماغىلوماتلارنى يازۇو چىشمەلرىدىن ائىپ، اۋز اىرىندە پىدالاننىپىدئىر. ماحلاسى، "اىپ ار تۇڭگە" دىسانى اۋزاق دۇورۇڭ دۇوامىندا يازۇولى گۇرنۇشدا ساقلاننىپ گىلىپ، اىل اراسىندا حالىق دۇردىچىلىگى اىرى حالىندا جىم گىڭدىن ياپراپىدئىر. ائىم-بىلىمىڭ، اڭىتىڭ، چىر دۇرەدىچىلىك تاللىرىنىڭ اۋسىمىگى، جىمغىتىڭ اۋزىمىگى، تازە حاس كامىل اىرلىرىڭ پىدا بۇلماغى نىتىجەسىندە، اۋل حالىق اراسىندا اۋڭكى مىشخۇرلىغىنى ساقلاپ بىلمىدىر. نىتىجەدە، تازە تالاپلار باس گىلىپ، اۋقتىنلارنىڭ اۋسىان اىسلىگىلىرىنى قاناغاتلاندىرئىپ بىلىان "اۋغۇزنامالار"، "غۇرقۇت انا"، "گۇرۇغلى" اۋسۇلارنى پىدا بۇلۇپىدئىر. يۇنە شۇندا-دا "اىپ ار تۇڭگە" دىسانى دۇلى بىتتىپ گىتمىدىر. بۇ اىر بىزىڭ دۇورۇمىزدە - بىرقارار دۇولتىمىزنىڭ باغىتىارلىق زامانىدا حاس-دا مۇخۇم احمىيتنە اىه

بۇلۇپ دۇرىار.

تاغلار باشى كرتيلور.

اؤدلىك آريگ كوردى،

يۈنچىگ ياووز تاورادى،

إردم بيمه ساورادى،

آجون بگى چيرتيلور.

بيلىگه بوگوو جئىچئدى،

آجون اتى جانچئدى،

إردم اتى تئىچئدى،

بيىرگه تگىپ سورتولور.

تر جيمهسى:

پلىك ياراغ گزئدى، /

اوغرئىن دوزاق اوزاتئدى، /

بگىلر بگىن آزالئدى، /

غاچسا نه نىڭ غوتولار؟ /

آلپ آر تۇڭگه اۋلدۇمى؟ /

دۇنيا يالگۇنر غالدئمى؟ /

پلىك اۋجون آلدئمى؟ /

ايندى يۇرك يارنلار. /

اۋولاپ ارلر بۇزلاشار، /
يئرتتپ ياقا اۇرلاشار، /
چئقئپ اوينى چئرلاشار، /
غوراپ گۆزى اۇرتۇلر. /
كۆگلۆم ايچين اۇرتدى، /
يتميش ياشاپ غارتادى، /
گچميشىنى ايستەدى، /
تۆن-گۆن گچپ يرتلر. /
بۇسغون-غۇشون غايتاران، /
باسدى اۆلۆم آغتارار. /
اوغراسا حايبات آتتپ، /
اۋزى غۇچ دك آتتار. /
پلك گۆنى چالت گچر، /
ائىسانئك گۆيجى غاچار، /
أريك آدى-دا اۇچر، /
غاچسا-دا اۆلۆم تۇتار. /
اۆگرىگى مۇنداق اۇق، /
مۇندا اۆتن تنغ دك اۇق، /

بۇزغاق گۆيچلندى، /

ائىلىم بىر يان سۇورۇلدى، /

بىگىلر دۆنيەدن اۆتت. /

بيىل، /

حاكىم اجيز غالىدى، /

دۆنيا يۆزى بۇزۇلدى، /

تۆمارنىڭ غاخرئمانچىلىقى

تۆركىمىن ئىبىياتىنىڭ ئىچمە مۇڭ يىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىخىدا خارىي-غاخرئمانچىلىقىنى ئىسراپ قىلىش ئۈچۈن تۆركىمىن رۇخۇنىڭ باش ئىيامىنىڭ كۆپۈسىدە شۇ ياغدايلىق ساقلىنىپ كېلىدىغان گۆرمەك بۇلىپ بارغان. ئۇغۇز خان ئىيامىدا ئىچمە غاخرئمانچىلىقىنى ئۇغۇز دىسانلارنى دۇردىلىن بۇلسا، غۇرقۇت ئانا ئىيامىدا تۆركىمىن خالىقنىڭ ئىككىلىك، غاراشسىزلىق ئۈچۈن ئاللى باران گۆرشىلىرى مېشھۇر "غۇرقۇت ئانا" ئىپۇسى بىلەن بىر خاتاردا ئىچمە "ئۇغۇزنامالاردا" ئۆز ئىپاننى تاپتىدۇر.

گۆرۈڭلى ئىيامىدا بۇلسا تۆركىمىن دۇنيانىڭ چار كۈنجۈنە ياپىپ بارغان. بۇ ئىيامدا "گۆرۈڭلى" ئىپۇسى بىلەن بىرلىككە جاجاندا قاققى، بۇرچاندىن سىياسىلى، شا ئىسمائىل خاتايى، بايرام خان يالى سىركىدە شاخىرلار ئىبىيات مېدانىغا كىلدى. ئۇلار خارىي-غاخرئمانچىلىقنىڭ گۆرۈڭلىدە ئاللىق نۇسغاسىنى گۆرۈڭلىدە تاپتىدۇر.

تۆركىمىن رۇخۇنىڭ ماغىنىمغۇلى ئىيامىدا بۇلسا غۇربانالى ماغرىپى، سېيتنازار سېدى، غۇرباندىردى زىلى يالى سىركىدە شاخىرلار ئىككىلىك ئۈچۈن گۆرشىپىدىر. "يۈسۈپ-ئاحمىت"، "دۈولتيار"، "خۇجامبىردى خان" يالى دىسانلار دۇردىلىپىدۇر. ئىبتىدە، بۇلارنىڭ ئىلىسى ئۇغۇز خان ئىيامىدىن، ئۇنداق جىم ئىككى دۈۋۈرلەردىن گۆزباش ئاللىپ غايدىپار.

ئىككى دۈۋۈرلەردە تۆركىمىن كىلىن-غىزلىرى-دا ئۆزلىرىنىڭ يانئۇلداشلىرى، جانا-جان دۇغانلارنى بىلەن بىر خاتاردا ئىنە تۇپراق، ئانا ئاتا ئۈچۈن ئاللىپ بارغان گۆرشىلەر غاتناشپىدىر. ئۇلى غاخرئمانچىلىقلار گۆرۈڭلىدە تۆركىمىننىڭ كىچىمىشىنە بىر سالان ماحالىدا ئايدىنىڭ گۆرمەك بۇلىپ بارغان. تۆركىمىن كىلىن-غىزلىرى ئۇغۇز خان، غۇرقۇت ئانا ئىياملارنىدا خاس-دا ئىككى بۇلۇپىدىر. بۇ ئىياملاردا زىنلاردان بۇلغان ئىچمە غاخرئمانلارنىڭ ئاتلىرى دۇش كىلىپار. شۇلارنىڭ خاس ئادىغانلارنىڭ

بىرى - دە چاروا تۈركمىنلىرى نىڭ (ماسساگىتلىرىڭ) پاتىشاسى نىڭ آيالى تۇمار شا بۇلىمالى.

تۇمار جىم زارنىئا، بۇرلا خاتىن، سىلجان خاتىن، بانۇ چىچىك، سايات خان يالى تۈركىمىن گىلىن - غىزلاينىڭ بىرى بۇلۇپ، يۈردۈڭ آراتلىغى، اركىنلىكى اۇغرىندا گۇرۇش آلپ بارئىدەر. اۇل غاراغۇم چۇلۇنىڭ جۇممۇشىنىدە، آمىدىرلانىڭ غادىم اقمى اۇغرى بۇلان اۇزبۇيۇڭ بۇيۇندا چت يۇرت باسبىئالغىنلارنى دىرى - داغىن ادىپ، اۇلى يىشىس غازانىيار. اۇل يىشىس حاقدى دۇرلى دىللىردە انچمە اۇوگۇلر، ايدىملار، حكاياتلار، رۇواياتلار، دىسانلار پىدا بۇلىيار. شۇل يىشىڭ داباراسى، اۇڭا باشتۇتالىق ادىن سىركىدە تۇمار شاننىڭ كىشى ايكى يارىم مۇڭ يىلنىڭ دۇوامىندا حالقنىڭ حاقداسىندا ساقلانىپ گىلىپىدىر. اۇنۇڭ ادى تارىخنىڭ ساحىپلارنىدا - دائىملىق اۇرۇن آلپىدەر. شۇلارنىڭ بىرىم گىرۇدۇتنىڭ "تارىخ" اتلى كىتابى بۇلىمالى.

تۇمار شا مىلادىدا 530 - نجى يىلدا پارس پاتىشاسى قۇرۇشنىڭ، كىبىر چىشمەلردە قۇرۇۋۇش جىم دىيلىپ اتلاندىرئىليار، اغىر غۇشۇننى دىرى - داغىن ادىيار جىم - دە اۇلى غارىمىنچىلىق گۇرۇكزىيار. شۇل تارىخى يىشىدىن قىرق يىل گىچىدىن سۇڭ، ياغىنى مىلادىدا 490 - نجى يىلدا، كىچى آزىياننىڭ گۇنۇرتا - گۇنۇرتانىدا غالىقارناسس شأخرىندە گىرۇدۇت دۇغۇلىيار. اۇل 435 - نجى يىلدا ايتالىياننىڭ گۇنۇرتاسىندا قى آقىنى شأخرىندە ارادان چىقىيار. بىللى تارىخچى پارس يۇرتلارنىدا، اۇرتا آزىيادا سىياحاتدا بۇلمادىق جىم بۇلسا، بۇ يىلردە بۇلۇپ گىچى تارىخى واقالار بىلن ياقىندا غىزىقلانئىدەر. اۇل ياشلىقدان باشلاپ، يورۇپاننىڭ، آزىياننىڭ، آفرىقانىڭ كۇپ يۇرتلارنى اوزاق سىياحاتلار ادىپىدەر.

تۇمار شاننىڭ غازانان يىشى نىڭ گۇندۇغار يۇرتلارنىڭ آراسىندا گىڭدىن يايىراماغى، شۇنۇڭ يالى - دا اۇنۇڭ دۇنيا مىشۇرلىغىغا ايه بۇلان تارىخچى گىرۇدۇتنىڭ اونسۇنى اۇزۇنە چىكىمى، حايسىدەر بىر تۇتۇنلىك دال. بۇ بابادا ايلكىنجى نۇباتدا بىر زادى بىللاپ گىچىك گىرك. اۇل جىم شۇل سۇۋىدە تۇمار شاننىڭ ادالاتىڭ، حاقتاتىڭ تاراپىندا دۇرۇپ، اۇز يۇردۇننىڭ غاراشسىزلىغى، آراتلىغى اۇغرىندا رۇحۇبلىنلىك، مىردانلىق، غايدۇۋىسىزلىق بىلن غارىمىنلار چا گۇرۇش آلپ بارماغىدەر. اۇستۇنلىكىدىن باشى ايلانان، گۇزى غىزاران قۇرۇش بۇلسا چىچ بىر سىبأسىز، چىچ حىلى اساسسىز پاراحات اۇتۇران ايل - گۇنۇڭ اۇستۇنە چۇزۇش ادىيار. بۇ باغدا بىر گىرۇدۇت جىم اۇز كىتابىندا بىللاپ گىچىپىدىر. اۇل بۇ حۇكۇمدارنىڭ دۇغۇلۇشى، تاغتا چىقىشى، شالىق سۇرشى، سۇگرا بۇلسا اۇنۇڭ گۇندۇغارنىڭ كان يۇرت -

لارنى زۇرلۇق بىلن باسپ آلشى باراداقى حكاياتلارنىدا اۇنۇڭ آدللق بىلن يۇرت دۇلاندئرماندئغنى، حميشه حيله-پيريمه يۇز اۇرۇپ، غارا گۇيجۇنه بايرئىپ گلىنديگىنى گۇركزيپدير. اۇنۇڭ بريان ماغلۇماتلارنىا گۇرا، قۇرۇشنىڭ اجەسى ميدياننىڭ شاسى آستياغنىڭ غىزى ماندانه، قاقاسى بۇلسا قامبيس آلتى پارس بۇلمالى.

قۇرۇشنىڭ باباسى آستياغنىڭ غىزى مانداننىڭ، اۇندان بۇلان قۇرۇشنىڭ دۇغلۇشى، اۇلارنىڭ ياشلىغى بارادا غۇرۇقلى دۇيشلر گۇريار. شۇنۇڭ اۇچين اۇل قۇرۇشدان دئنماق بارادا ايغئىلى حركت اديار. ائما اۇل دۇلى باشا بارمايار. شۇندان سۇڭرا شا قۇرۇشى اۇزۇندىن داشلاشئىرماق اۇچين، اۇنى پارس يۇردۇنا يۇللايار. شۇل پردە-دە اۇل باغنى گتيرپ، تاغتا چئقيار. گۇندۇغارنىڭ كۇپ يۇرتلارنى اۇز غۇلاستئنا گچيريار. بابئلى (واويلۇنى) باسپ آلاندىن سۇڭ، حازار دڭزىنىڭ گۇندۇغارنىدا، آئىدىريانىڭ بۇيۇندا يازئىپ-يايراپ ياتان دۇزلۇكلره، چارواچئىلق حم اكرانچئىلق بىلن مشغۇللانئىپ يۇرن تۇركمئىلرنيڭ، ياغنى تۇمار شاننىڭ شالىق سۇريان يۇردۇنا گۇز غىردئىپ باشلايار. اۇل بۇ يۇردا ائجك يۇريشىندە شۇسۇزلنغا اۇچراقادئغنى، تالبينىڭ تىس گلجكدىگىنى دۇيشدە گۇريار. يۇنه اۇل شۇندا-دا يۇرگىنە دۇون بت نييتىدىن ال چكهميار. باشدا اۇل مكيرلىك بىلن، تۇمارا اۇيلىنمك مېلىنىڭ باردغى باراداقى حابار بىلن، اۇنۇڭ يانئنا يۇرپتە آدم يۇللايار. ائما تۇمار اۇنۇڭ اساسى ماقسائىنىڭ اۇيلىنمك دال-دە، اۇز يۇردۇنى باسپ آلماق، غۇل ائمكدىگىنى بادا-بات دۇييار حم-دە اۇنۇڭ بۇ پىكىرى بىلن ائلاشماياندغى بارادا چۇرت-كسيك جۇغاپ بريار.

شۇندان سۇڭرا قۇرۇش غاراغۇما يۇرىش ائملى دىين قارارا گلىيار. اۇل ينه-دە حيله حم مكيرلىك آغئارئىپ اۇغرايار. اۇز ياقئن آداملارنى يئغناپ، تۇمار بىلن اۇز يۇردۇننىڭ ايجيندە سۇوشه گيرمىمى يا-دا ماسساگئىلرنيڭ يۇردۇندا، ياغنى غاراغۇمۇڭ جۇممۇشېندە چاقئىشمائىمى دىين مىسلانى غۇييار. اوزاق ماسلاحاتلاردان سۇڭرا، اۇزبۇيدان اۇتۇپ، ماسساگئىلرنيڭ يۇردۇندا سۇوشه گيرمىمى دىين نئيجا گلىيارلر. قۇرۇش مۇنۇڭ بىلن حم قاناغاتلانمان، ينه-دە تىلكى مھكىرلىگىنى اديپ، آداو بىلن تۇمار شاننىڭ كان غۇشۇننى غىرغئنا بريار حم-دە اۇنۇڭ اۇغلۇنى پىسیر اديپ آليار. تۇمار شا سۇووقغانئىلق بىلن قۇرۇشدان اۇغلۇنى غايدئپ برمگىنى، شيله حم اۇرۇش-داواسئز اۇز يۇردۇندان چئقئىپ گىتمگىنى تالاپ اديار. اۇل اگلىشېگه گلهميار. غاى-

“تۇمار شا” دىسانى

پارس پاتىشاسى قۇرۇش بابىلى باسئپ آلاندا سۇڭ، ماسساگىتلىرى اۋزۈنە بۇيۇن اگدىرمىگى يۇرگىنە دۆۋۈپدېر. شۇل دۆۋرۈڭ بىلېمدار آداملارنىڭ آيتماقلارنا گۇرا، ماسساگىتلىر سان تابدان كۇپ جىم باتىر خالق بۇلۇپدېر.

حازار دىگىزى نىڭ گۇندۇغارى، ياغنى گۇنۇڭ دۇگىيان تاراپى اگىرسى-بارسى گۇرۇنمەيان اۋمۇلمىز دۆزلۇك بۇلۇپدېر. بۇ اۋران اۋلى تىكىز مېداننىڭ كۇپ بۇلگىنى ماسساگىتلىر ايه لاپدېر. قۇرۇش شۇل يۇردا سۇوش ائماگە گىتىمگىڭ كۇيۈنە دۆشۈپدېر. قۇرۇشى بۇ يۇرىشە اۋغراماغا اۋباران ائچمە سېباپلر بۇلۇپدېر. اۋزالى بىلن اۋنۇڭ اۋزۇنى آداتى آداملاردان اۋىتىگىشىك جىم آرتقىماچ دۇغلان دىيىپ گىم بېكىر ائىمگى بۇلۇپدېر. غالىئىرسە-دە، اھلى سۇوشلردە باغتى گىتېرىپ، پىگىش غازانماغى-دا اۋڭا مچو پرىپىدېر. شۇنۇڭ يالى-دا اۋل زاماندا قۇرۇشنىڭ سۇوش ادىن خالقلىرىنىڭ حىچ بىرى-دە اۋنۇڭ دىيىنىدىن چىقىپ بىلماندىرلر.

ماسساگىتلىرىڭ پاتىشاسى مېرھۇم ارنى نىڭ اۋرۇنۇغا غالان آيال بۇلۇپدېر. اۋل تۇمار دىيىلىپ آتلاندىرئلىپدېر. قۇرۇش تۇى تۇتماق جىم اۋنى اۋزۈنە آيال ادىنىپ آلماق ماقسادىنىڭ باردىغىنىنى حابار بىرىمك اۋچىن، اۋڭا ايلچى بۇللاپدېر. يۈنە تۇمار قۇرۇشنىڭ غارا باغىغىسىنىڭ تۇى جىم اۋىلنىمك دال-دە، ماسساگىتلىرە حۇكۇمدار بۇلماق مېلىنى گۇز اۋڭۇندە تۇتىاندىغىنىنى اگىپ، اۋنۇڭ تىكلىيىنى قابۇل ائمەيار. مېكىرلىك بىلن ماقسادنا يىتىپ بىلمىگىنە گۇز يىتىر قۇرۇش ماسساگىتلىرە غارشى اچىق اۋرۇش ائغلان ادىپدېر. شا اۋز غۇشۇنلارنى گىچىرىمك اۋچىن اۋقسۇڭ (اۋزبۇيۇڭ، آمندىرئاننىڭ) اۋستۇندەن گامىلىردن غورنالان كۇپرىنى جىم-دە اۋلارنىڭ يۇقارسىندا مېنارا غورماغى حۇكۇم ادىپدېر.

حاجاندا قۇرۇشنىڭ غۇشۇنلارنى بۇ ايشە مېشغۇللانئىپ يۇرن واغتلارنى تۇمار اۋڭا يۇزلىنىپ، شىلە سۇزلىرى آيدىپدېر:

مىدىياننىڭ شاسى! اۋز بت پالېڭدىن بايت! بۇ كۇپرىنىڭ ساڭا پىدا گىتىر جىگىنى-گىتىرمىگىنى سىن اۋڭۇندىن بىلىپ بىلمىسىڭ احرئىن. بۇ

ایشیگی غۇی-دا، اۇز یوردۇڭداقئى حاكىملىگىكى يۇردىير. بىزىڭ اۆستۆمىزدىن حۆكۆمدارلىغىڭى يۇردىردىن دىيىپ پىكىرىم ادىپ اۆتۇرما. يۇنه سىن، اىلتدە، بۇ ماسلاحاتا غۇلاق آسمان، پاراھاتچىلىغى ساقلاماغى اىسلىمان، اۇز گۆۈنۆڭگە گىلىنىنى اتمىكى بۇلىانسىڭ. اىگر-دە سىن چىنىڭ بىلن ماسساگىتلىرىڭ اۆستۆنە چۆزۇش اتمىكى اىسلەيان بۇلساڭ، اۇندا دريانىڭ اۆستۆندىن كۆپرى غۇرماق ايشىگى تۇغتات. بىزىڭ يۇردۇمىز تاراپ ارقاينى گچىير، بىز دريادان اۆچ گۆنلۆك ارالنىداقئى داشلىغا انا چكىلىرىس. اىگر-دە سىن بىزى اۇز يۇردۇڭا تاراپ غۇيىرمىكى اۆڭايلى گۆريان بۇلساڭ، اۇنى-دا ادىپ بىلىرىسىڭ.

شۇندان سۆڭرا قۇرۇش پارس كىتخۇدالارنىنى اۇز ياننىنا ماسلاحاتا چاغىرئىدئر جم-دە اۇلارا ياغدايى دۇشۇندىرىپ، اۇزۇنىڭ ناھىلى جركت ائسە غۇوى بۇلجاقدىغىنىنى سۇراپدئر. جممەلر بىراغىزدان تۇمارى اۇز يۇرتلارنى غۇيىرىپ، اۇلارنى غازاپلى غارشى آماغا تاييارلىق گۆرملى دىين قارارا گىلىدپىرلر.

اىما ماسلاحاتا غاتناشانلاردان مىدىيالى كرز بۇ گىلىن تىيجانى ماقوللاماندئر. اۇل گىلىن تىيجا اۇزۇنىڭ غارشىندىغىنىنى شىلە بىان ادىدپىر:

پاتىشا! مىن اۆڭم سىنىڭ اۆيۆڭگە حۇوپ سالجاق اھلى بلا-بىرلردىن سىنى حالاس ائچكىدىگىم بارادا سۆز برىيدىم. شىلە ازاپلارا دۆز گىلمىكى ماڭا ائلىم اۋورتدى. اىگر-دە سىن اۇزۇڭنى اۋلىمىز-بىتمىز جمده يڭىلىمىز غۇشۇنىڭ باشتۇنانى حاساپلايان بۇلساڭ، مىنىڭ پىكىرىمچە، اۇل پىكىرىڭ دۇيىۋىدىن يالڭىش. اىگر-دە سىن اۇزۇڭنى اءاتى آدام حاساپلاپ، مۇدىمى بۇلمادىق آداملارنىڭ اۆستۆندەن شالىق يۇردىاندىگىڭى ائقرار ادىان بۇلساڭ، اۇندا اۆڭى بىلن شۇنى ياندا ساقلا: آدامزات ياشايشى جمىشە اۋورۇلىپ جم اۆبتگاپ دۇر، اۇل شۇل بىر آدامنىڭ جمىشە باغىلى بۇلۇپ يۇرمىگىنە بۇل برمەيار. اىنە، شۇنىڭ اۋچىنىم، مىن بۇ ايشدە سىنىڭ ماسلاحاتچىلارنىڭ غارشى بۇلان پىكىردە دۇريارنى. اىگر-دە سىن دۇشمانى اۇز تاراپنىڭ غۇيىرپىسىڭ، اۇندا بىزىڭ اۆستۆمىزە شىلە حۇوپ اباىيار: حاچاندا سىن يڭلىشە سىزوار بۇلايساڭ، سىن بۆتىن دۋولتى جلاكچىلىگە سىزوار ادرسىڭ. ماسساگىتلىرى سىنىڭ اۆستۆڭى باسپ گچىندىن سۇڭ، پىنە اۇز تاراپلارنى گىتمىچكىدىكىلرى، سىنىڭ مۆلكۆڭگە سۆسگاپ گىر جكىدىكىلرى اۋز-اۋزۇندىن دۇشۇنۆلكى اھىرئى. اىگر-دە سىن ماسساگىتلىرى پڭىپ، اۆستۆنلىك غازانايان ياغدايىڭدا ساڭا بۇسغۇنلارنى ائزارلاماق امانلى بۇلار دىيىپ پىكىر ادىارين. مىن سىنىڭ جم اۇلارنىڭ شۇندا قئى بۇل-

جاق آرتتقماچلىقلارنىڭ دېڭىش دېرىسىم گېلىر: دۇشمانى درى-داغىن دىنىڭدىن سۇڭ، سىن تۇمارنىڭ مۈلكۈنە گۈنى سۆسگاپ گېرىپ بېلىرىنىڭ. غالىرسە-دە، اۇڭا اۋز يۈردۈڭا گېرماگە جىم باسپىپ آلمانغا يۇل بېرىش، آيالا بۇيۇن بۇلماق قۇرۇشا، اۇغلى قامبىسە اۋران اۋتاتچ جىم اۋران چىدامسىز آغىر ياغداي بۇلار. اينە، شۇنۇڭ اۋچىن جىم، مېنىڭ پېكىرىمچە، بىزە درىدادان گېچىمىك، سۇڭرا بۇلسا دۇشمان ناچە اتزا چكىلسە، شۇڭا گۇرا يۈردۈڭ ايجىنە چۈڭگۈر آراشماغىمىز گېرگ. شىدىيىم، بىز اۋلاردان اۋستۇن چىنقىماغىڭ غامىنى ايمىلى. مېنىڭ بىلىشىمە گۇرا، ماسساگىتلېر پارسلارنىڭ ياشايشى ياغدايىنىڭ بۇلچولتغىندىن جىم اۋلارنىڭ داتلى تاغاملارنىڭ لىزىتىنى دادىپ گۇرمدىن دۇيۇندىن بىحابار بۇمالى. شۇنۇڭ اۋچىنم بىزنىڭ دۇشلىچ بېرىمىزە كۇپ غۇيۇن سۇيۇپ، اۋلارا سۇبجى ناحارلارنى بۇللىن حۇدۇر-كېر اتمىگىمىز گېرگ. اۋندىن داشارام كان كۆيلىرى شىراپدان دۇلدۇرئىپ غۇيمالى. بۇلارنىڭ اھلىسىنى تاييارلاپ، آغساق-تۇغساق، حىچ درە ياراماين اىسگرلىرى شۇل ىردە غالدئىپ، اىساسى غۇشۇن بىلن بىز دريا تاراپ اتزا چكىلمىلى. اىگر-دە مېن يالڭىشمايان بۇلسام، بىزنىڭ دۇشمانلارنىمىز شىلە بۇللىن ناحارلارا تۇيۇلار جىم-دە بىزە اولى پىڭىش غازانماغا مۇمكىنچىلىك دۇرار.

ماسلاحتا يىغىنانانلار شىلە پېكىرلى بىلن دارغايدىلار. شۇنلۇقدا، قۇرۇش اىلكىياشداقنى پېكىرىندىن يۈز اۋورۇپ، كىزىڭ بىر ماسلاحتىنى قوبۇل اىدېدىر. شا درىدادان گېچىمىكلىرى اۋچىن، اۋڭ بىر واداسىنا گۇرا، تۇمارنىڭ اتزا چكىلمىگىنى تالاپ اىدېدىر. اۋڭكى بىر واداسىندا دۇرۇپ، تۇمار اۋز غۇشۇنى بىلن اۋزۇيدان اۋچ گۆنلۈك اتزا چكىلىپىدىر. شۇندا قۇرۇش يۈردۈندا اۋزۇنىڭ مىراسدۇشىرى اىدىپ بلان اۇغلى قامبىسى كىزە اتناتىدئىر. شا اۇغلۇنا كىزى ستلامالئىدغىنى جىم اۋڭا غۇلاق اسمالئىدغىنى بىر تاشئىدئىر. قۇرۇش شۇلار يالى گۇرگىمەلېر بىرپ، قامبىسى جىم كىزى پارس يۈردۈنا تاراپ اۋغرادئىدئىر، اۋزى بۇلسا غۇشۇنلارنى بىلن درىدادان گېچىپ باشلايدىر.

شۇنلۇقدا، قۇرۇش اۋز غۇشۇنلارنى بىلن اۋقس درىياسىنىڭ اڭگىرسىنداقى بىر گۆنلۈك يۇلى گېچىپىدىر جىم-دە كىزىڭ بىر ماسلاحتالارنى ايش يۈزۈنە گېچىرماگە باشلايدىر. اۋران اچىز جىم يارواسىز اىسگرلىرىنى شۇل باران ىرلىرىندە غالدئىپ، شا اۋزۇنىڭ سايلاما غۇشۇنى بىلن يەنە اۋقسا تاراپ اتزا چكىلىپىدىر.

شۇندىن سۇڭرا ماسساگىتلېرنىڭ اۋچۇنجى تۇپار غۇشۇنى قۇرۇشنىڭ غۇيۇپ غايدان اۋرشۇجتلارنىڭ اۋستۈنە چۇزۇپىدئىر. ارجل غارشلىق گۇرگىزىدىك-

لرینە غارامازدان، اۇلارنى دارغادىپدئۇرلار. يېشىدىن سۇڭرا پارسلارنىڭ دۆشلىڭلىرىدە غۇيۇپ گىدىن ناچارلارنى گۇرۇپ، ماسساڭىتلر تۇي تۇيلاماغا باشلاپدئۇرلار. شۇندا اۇلار ناچارلاردان گىرك-گابە دۇيۇپدئۇرلار، ايچىپ بىلن شىراپلارنى ايچىپ، آغىر اۇقا گىدىپ، ياتىپ غالىپدئۇرلار. اۇندان سۇڭرا انزا چكىلن پارسلار غايدىپ گىلپ، دۇشمانلارنىڭ كۇپ بۇلگىنى درى-داغىن ادبىدىرلر، بىلەكى غالان بىر بۇلگىنى بۇلسا پىسىر آلىپدئۇرلار. شۇل پىسىر آلانلارنىڭ آراسىندا ماسساڭىتلرنىڭ سىركدەسى تۇمارنىڭ سىپارغاپىس (كأبىر چشمەدە سىپارغانىز جىم دىبىلىار) اتلى اۇغلى جىم يېسىر دۇشيار.

زىنان پاتىشا تۇمار اۇز غۇشۇنلارنىڭ جىم اۇز اۇغلۇننىڭ باشىنا دۇشنى آغىر ياغدايى اىشىدىپ، شىلە سۇزىلر بىلن قورۇشا حابار يۇللاپدئۇر:

غانجۇر قورۇش! سىن اۇزۇڭنىڭ بۇ غازانانجا اۇستۇنلىگىگە بايرىنما! اۇزۇم چىبىغىنىڭ حاسىلى بىلن سىز پأحىم-پأحاسدان ماحرۇم بۇلىارسىڭىز. حاجاندا شىراپ كىلا اۇراند، سىز سىر حۇش بۇلان پارسلار، گىلشىكىسىز پائىش سۇزىلر يانراپ باشلاپارسىڭىز. اينە، شۇنلۇقدا، حاقىقى دۇغرۇچىللىق جىم مەرت سۇوش بىلن دال-دە، شىلە زأحرىڭ جىم مكىرلىگىڭ گۇيچى بىلن مېنىڭ اۇغلۇمى اىلە سالىپسىڭىز. ايندى بۇلسا مېنىڭ دۇولتى ماسلاحتىما غولاق آس، اۇغلۇمى غايدىپ بر جىم-دە غۇوولۇق، ساغ-سالاماتلىق بىلن بىزىڭ تۇپراغىمىزدان گىت. ماسساڭىت غۇشۇنلارنىڭ اۇچۇنچى تۇپارنى بىحايالىق بىلن غىرائىڭ جىم ساڭا يېتىرلىك. اكر-دە سىن شىلە اتمىڭ، ماسساڭىتلرنىڭ بىيك تاڭرىسىنىڭ گۇنۇڭ آدىندان آنت ايچيارىن، جىرناچە دۇبىماز-دۇلماز جىم بۇلساڭ، مىن سىنى غاندىن دۇيرارنى.

امما قورۇش آيدىلان سۇزىلرە جىچ جىلى اۇنىم برماندىر. زىنان پاتىشا تۇمارنىڭ اۇغلى سىپارغاپىس كىللەسىدىن سىر حۇشلىق آيرىلاندان سۇڭرا، اۇزۇنىڭ جلا كچىلىك ياغدايىنا اۇچراندغىنى بىلىپ غالىپدئۇر. قورۇشدا اۇزۇنىڭ حالاس ادىلمىگىنى سۇراپدئۇر. قورۇش اۇڭا اگلىشىك اتماندىر. تۇمار پاتىشاننىڭ اۇغلۇنا دىگە اۇز اىلى بىلن اۇزۇنى حالاس اتمىك غالىپدئۇر. شىدىبىم اۇل دۇنيادىن اۇتۇپدىر.

تۇمار برىن ماسلاحتىنا قورۇشنىڭ غولاق آسماياندغىنى بىلىپ، اۇزۇنىڭ اىلى غۇشۇنى بىلن پارسلارنىڭ اۇستۇنە جۇجۇم ادىپدىر.

گىرۇدۇت كىتابىنىڭ دۇوامىندا شۇل سۇوش بارادا شىلە تىسوىرلەمە برىپىدىر:

“مېن بۇ سۈۋىشى سۇھرايىلارنىڭ ئۆز ئارا ئىنداقى ئورۇشلارنىڭ ئاينىلغانچى بۇلاندۇر دىيىپ بىكىر
ئىدىيەن. ئۇنىڭ بۇلۇپ گىچىشى بارادا، تاقمىنان، شىلەر ئاك زاتلارنى بىلىپ بىلدىم.
حابار بېرىشلىرىنە گۇرۇ، باشدا ئىككى تاراپ جىم ئوزاق ئاراللىقىدا بىرى-بىرىنىڭ غارشىسىدا دۇرۇپ،
بايدان ئۇق ئاتىشىپدۇرلار. پىقاملارنى غۇتاراندىن سۇڭرا، ئۇلار پىچاقلى جىم نايالى غارىشىپدۇرلار.
حىچ تاراپ ئىزا چىكىلمىك ئىسلىمىدىر. ئاخىرى ماسساگىتلىر ئۆستۈن چىقىپدۇرلار. پارس
غۇشۇنلارنىڭ ئىككى ئاھلىسى دىيىن يالى سۈۋىش مېدانىدا بىرلىپدۇر. قۇرۇشنىڭ ئۆزى جىم ئۆلۈپدۇر.
ئۇل دۇلى 29 يىل شاللىق سۇرۇپدۇر.

تۇمار شىراپ غۇبۇلىيان تۇلۇمى غاندىن دۇلدۇرۇپدۇر جىم-دە ئۇندىن سۇڭرا وپات بۇلانىلارنىڭ
ئاراسىدىن قۇرۇشنىڭ ماسلىغىنى گۇزۇلۇپ باشلاپدۇر. ئاچاندا قۇرۇشنىڭ ماسلىغىنى تاپانلارنىدا،
ئۇنىڭ كىللىسىنى تۇلۇما سالماغى تاشىرىپدۇر. سۇڭرا مېرھۇمى ماسغارالاپ، ئۇنى ئالتۇلۇپ شىلە
دىيىپدۇر:

مېن دىرى غالان جىم بۇلسام، سۈۋىشە سىندىن ئۆستۈن چىققان جىم بۇلسام، سىن مېكىرلىك بىلىن
مېنى ئۇغۇمدان ئىرا ساللىپ، بارئىبىر كۇيدۇردىڭ. شۇنىڭ ئۆچىنىم ئىندى مېن غاچار-غازاپ بىلىن
سېنى غاندىن دۇيۇرىئىن.

قۇرۇشنىڭ ئۆلۈمى بارداقنى ماڭا بىللى بۇلان جىكاياتلارنىڭ ئاراسىدا بۇ ئۇرۇن ئىتتىبارلىسى بۇلسا
گىرك.

پأحيم-پايحاسى، پاراحتچئئغى اوندەيان اسر

بيلەكى غادئمى اۇغوز دىسانلارنى يالى "شۇ" اتلى دىسان جىم اوز استل دۇرقۇنى ساقلاپ بيلمىدۇر. ئىچمە مۇكىئىلئىقلارنىڭ اغىر سىناغلارنى دۇز گىلىپ بيلمان، اۇل آرتدئرئىلمالاردئر غىسغالتمالارا، مانى-مازمۇنىنىڭ اۇزگىرديلمىرىنە، پىان اديش تارلىرىنىڭ تازەلىمىرىنە دۇچار بۇلۇپدئر غالىئىرسە-دە، سۇڭقى ايكى مۇكىئىلئىقتا "غۇرقوت آتا"، "گۇرۇغلى" يالى يۇقارى چىرچىلىك بىلن پىان اديلن ايۇسلاردا اۇڭا تاسىرىنى يتىرىپدئر جىماغات تازە كامىل دىسانلارا كان يىققىن اديپ، ايركى اۇغوزنامالارنىڭ بىلى-بىللى تىمالارنى، غاخرئىمانلارنىڭ شىكىلىنى اۇلاردان تاپنىپ بىلىپدئر. جىر حالدا، خالىق غادئم تۇركىم "اۇغوزنامالارنى" بۇتىنىلى اۈنۇدایماندئر. اۇلارنىڭ مانى-مازمۇنلارنىڭ بىللىيىر بۇلكىرىنى، اۇلاردا جىركت اديان غاخرئىمانلارنىڭ حاس تاپاۋوتلانىانلارنىڭ، گۇۋىنلرىندىن تورىانلارنىڭ كىشىنى خاقتدارلارنىدا بىرك ساقلاپدئرلار. بۇ ياغدايى "شۇ" دىسانئىدا-دا گۇرمىك بۇلىار.

"شۇ" دىسانىنىڭ غىسغاچا مازمۇنى ماحمىت قاشغارلىنىڭ بىلى ديوانى "لۇغات ايت تۇرك" اتلى سۇزلۇكى ارقالى بىزە گىلىپ يتىپدئر. اسردە واقالارنىڭ پىان اديلن دۇۋرۇندە ياشاپ گىچن اۇغوز خانىنىڭ جىم-دە اۈنۇڭ غۇردۇران غالاسىنىڭ آدى بىلن باغلىئىقتا، دىسانا "شۇ" دىيىلىپ ات غۇبۇلۇپدئر. بۇ آدىنىڭ استل كۇكۇنىڭ حايسى سۇزدىدىگى، ناخىلى مانى آڭلادىباندئى بىلى دال. اۈنۇڭ "سۇۋ" سۇزى يا-دا حايسىدئر باشغا بىر سۇز بىلن باغلى بۇلماغى-دا مۇمكىن بۇ اۈزبۇلۇشلى دىسانا ايسگىندىر زۇلقارنىنىڭ (آلكساندر ماقدۇنسكىنىڭ) غاتناشپاندئىغىندان، اۈنۇڭ گۇندۇغارا ادىن يۇرىشىندە يۇلۇنىڭ تۇركىم تۇپراغىنىڭ اۈستۇندەن گىچىدىگىندىن چىن تۇتۇلسا، اۈندا اۈل مىلادىدان اۈڭكى دۇردۇنجى يۇزىلئىغا دىگىشلى بۇلىار. يۇنە بەللى-بىللى آلملارنىڭ پىكىرىنە گۇرا، اۈندا پىان اديلىان تارىخى واقالار اۈندان حاس ايركى يۇزىلئىقلارا دىگىشلى بۇلۇپ دۇرىار.

اۋغۇز دىسانلارنىڭ كۆپۈسىدە بۇلشى يالى، بۇ ئىسردە-دە شۇ ئاتلى خان يۈردۈننىڭ پاراھاتلىغى، خالقىنىڭ بېتۈى، آسۇدا، بۇللىن دۈرمۈشدا ياشامغى اۋغۇرۇندا آلادا ئىدېدىر. شۇندا اۋل دانا پأحىم-پاىحاسلاردان اۋغۇر آلتىدئىر. ئىندە شىلە كۆپ جىم گۆيچلى غۇشۇن بار ماحالى جىم، اۋل دۇشمان بىلن غارىشماندئىر. تۆركىمىن خالقىنىڭ "ياغندان ياي بۇيى داش دۇر" دىيىن اۋۋوت-نسىحاتىندىن اۋغۇر آلتىدئىر. شۇنۇڭ اۋچىن جىم تۆركىمىن دىسانلارنىڭ كۆپۈسىنىڭ غاخرىمانلارنى بىر ئىندە غىتلىچ، بىر ئىندە دۇتار گۆتريار. شىلە ياغدايدا شۇ خان دۇشمانا غايتاۋول بىرماگە مېجۇر بۇلۇپدئىر.

سۇۋوش دۇۋام ئىدېپ دۇران واغتى بۇلۇپ گېچىن بىر واقا دىساندا آيراتتىن اۋنىس بىرلىپىدىر. دۇشماننىڭ بىر ئىسگرى وپات بۇلان ماحالى، اۋنۇڭ سۇۋوشلىردە خارستۇنىلىك بىلن تۇپلان جىم-دە غۇشاق گۆرنۈشىندە بىلنە داڭان آلتىن پۇللارنى اۋرلان غىتلىجنىڭ زارىبنا پئىتراپ پىرە دۇكۇليار-دە، اۋز غاننىنا بۇيالىار. اۋندان سۇڭ اۋل پۇللار كىمە گىرك؟ گېچىمىشە تۆركىمىن جىچ واغى كىسكىنىڭ مالنىنا گۆز غىزدئىرماندئىر-يا-دا اجىزە غانمىلىق ئىدېپ، اۋنۇڭ ئىلدىن زادننى باسئىپ آلماندئىر. خارستۇنىلىك بۇلماندئىر. دىساندا بۇ پىكىر اۋران پىرلىكى جىم چىر بىان ئىدېلىپىدىر. تۆركىمنىڭ بۇ آستىللى خاسىيىتى اۋنۇڭ رۇحى دۇنىاسىنى بىزەيار.

ئىسردە بىان ئىدېلىان واقلارنىڭ دۇۋامىندا اۋستۈنە آغىر غۇشۇن چكىپ گىلن ئىسگىندىر زۇلقارنىن بىلن شۇ خان ياراشتىق باغلاشيار. آتا-بابالارنىمۇ ئىسگىندىر زۇلقارنىنى آدئىل شا خاساپلاپدئىرلار. شىلە بۇلانسۇڭ، اۋلارنىڭ ئىكىسىم ياراشتىق باغلاشماق باراداقى پىكىرە غۇلاق آسىارلار. شىلەلىكە، بۇ پىردە دانا پأحىمپاىحاس، پاراھاتلىق دابارالانىار. شۇندان سۇڭرا شۇ خاننىڭ يۈردى خاس-دا قوۋۋاتلانىار، تازە-تازە شأخرىدىر اۋبالار دۇرەيار، ئىلم-بىلىم اۋسىار. خاتدا شۇل زاماندا شىلە بىر اۋتىگىشكىك تىلىسىم اۋبىلانتىپ تاپئىلىار. اۋل تىلىسىم تاسىر ئىندە، شأخرىڭ اۋستۈندەن غۇش جىم اۋچۇپ گېچىپ بىلمەيار ئىندە، گېچىمىشە تۆركىمىن خالقىنىڭ دۇنىا ئىلمىنا، مېنىيىتىنە غۇشان غىمىماتلى غۇشانلارنى آز بۇلماندئىر. تۆركىمىنلىرىڭ ئىچمە مۇگىئىللىقلارنىڭ دۇۋامىندا ئىلكىنجىلىرىڭ بىرى بۇلۇپ، ماغدان ئىردىنىگى، آرابانى اۋبىلاپ تاپاندغى، دۇنىادە شۇخراتلانان مېنى مېركىزلىرى غۇراندغى، دۇنىا مىشحۇر آھالىكە اتلارنى اۋسۇدريپ ئىتىشىدىرىندىگى، نېيسى خالئلارنى دۇقاندغى ۋە

بىلەكى آجايىپ ايشلارنىڭ خۇتدەسىدىن گىلىپ بىلىندىكى بارادا غىماتلى ماغلۇماتلار بار. ادىل
“اڭرۇقۇن” دىسانىدا بۇلشى يالى، “شۇ” دىسانىدا-دا تۈركمىنلارنىڭ حاسىنىدۇر بىر ائلمى
آچىشى اىندىكى بارادا خابار بىرلىار.

دىساندا شۇخرا ياشاشى خاقىندا قى پىكىرىنىڭ اورتا آتلىماغى اونس بىرلىمى مىسلەلرنىڭ بىرى
بۇلۇپ دۇر يار تۈركمىن تۇپراغىندا ائلمى جىم مىدىنى مەركىزلىر خاساپلانان ائو، جىتۇن، آلتىندىپە،
مارغۇش، مارى، نۇسالى، اۈرگىنچ يالى اىنچە شۇخرا بۇلۇپدۇر. مارغۇشنىڭ ياشى باش مۇڭ يىل
خاساپلانيار. اۈل دۇنيادە باشىنچى مىدىنى مەركىز دىيىلىپ ائقرار ادىلدى. اڭر شىلە بۇلسا، اۇندا
دىساندا اۈغۇز خاننىڭ تازە-تازە شۇخرا غۇران دۇورى ايسگىندىر زۇلقارىنىدىن خاس ايركى زاماندا
بۇلمالى.

“شۇ” دىسانىدا تۈركمىن سۇزۇنىڭ يۈزە چىقىشى بارادا-دا ماڭلۇمات بىرلىپدۇر. اىتدە، بۇ
تۈركمىن سۇزۇنىڭ دۇرىشى بارادا قى ماغلۇماتلارنىڭ بىرى بۇلۇپ، اۇندان باشقا چىشمەلردە-دە
اىنچە غارايىشلار اورتا آتلىار. اۈل خاقدا دۇيىلى ائلمى-دۇرئو ايشىنى آلىپ بارماق، “تۈركمىن”
دىين سۇزۇڭ خاچان يۈزە چىقاندۇغىنى، نامە مانى آڭلادىاندۇغىنى آتقلاماق گىلجىدە
چۇزۇلدى مىسلەلرنىڭ بىرى بۇلۇپ دۇر يار. “شۇ” دىسانىدا بۇلسا اۈل خاقدا شىلە ماغلۇمات
بىرلىپدۇر:

“ايسگىندىر گىلىپ، اۈزىنى ساچلى يىگىرىمى ايكى كىشىنى گۇرىدە، “تۈرك مانىد - تۈركە مۇزىش”
دىيىپدۇر شۇندان سۇڭرا شۇل يىگىرىمى ايكى كىشىدىن كۇپىن خالقنىڭ آدى تۈركمىن بۇلۇپ
غالىپدۇر.”

بۇ جۇملەلەر تۈركمىن خالقىنىڭ نىسبىل داراغىنىڭ اىملە گىلىشى خاقىندا قى تارىخى چىشمەلردىن
گۇزباش آلىپ غايدىار بىللى بۇلشۇنا گۇرا، تۈركمىن خالقىنىڭ نىسبىلباشسى اۈغۇز خاننىڭ آى
خان، گۇن خان، يىلدۇز خان، داغ خان، دۇگىز خان، گۇك خان آتلى آلتى اۈغلى بۇلۇپدۇر.
شۇلاردان جىم يىگىرىمى دۇرت اڭتىغى - يىگىرىمى دۇرت تۈركمىن تاپىاسى پىدا بۇلۇپدۇر. اۈلار
بارادا “اۈغۇزنامالاردا” گىگىشلىين ماغلۇماتلار بىرلىار. “شۇ” دىسانىدا جىم اۈل بارادا پىكىر
يۇردىلگى، اىبرىڭ بىنيادىنىڭ خاس غادىمى دۇۋوردە تۇتولاندۇغىنى گۇركىزىار. بار بۇلان
ماغلۇماتلاردا گۇرا، اىبرىڭ اىساسى غاخرىمانى مىلادىدان اۈڭكى اى ۷سىردا ياشاپ گىچىپدۇر.

“شۇ” دىساننى غادئىمىتىدىن ھابار بېرەن، بىلەكى “ئۇغۇزنامالاردىن” ئۇغۇز دىسانلارنى بىلەن ئۇزارا ئوتغاشىپ گىدىيان، پەھىم-پەھىمى، پاراھاتچىلىقى ئۇندەيان ئۇزبۇلۇشلى چىرەسىر ھاساپلاماق بۇلار. گىمىشىمىزى دۇبىلى ئۇورنىمىدە ھىم-دە بىر قارار دۇولتېمىزىڭ باغتىبارلىق دۇورۇندە واتانسۇپىر نىسلى دۇورەباپ، مېللى رۇھدا تېرىبىيەلمىدە بۇ بىرى غىمىماتلى ھازىنا ھاساپلاماق بۇلار.

“شۇ” دىساننى

بالاساغۇننىڭ غۇلايىنداقى شۇ غالاسى شۇل يۇردا ھۆكۇمدارلىق دىن شۇ ئاتلى بىر ياش ھان تارايتىندان غۇرلۇپىدى. يۇنە ھانتىڭ كۆشىكى بالاساغۇندا بىرلىشىاردى. بۇ غالادا ۋە بالاساغۇندا ئۇل زاماننىڭ ئىك گۇبىچلى ھىم ئىك ئۇلى غۇشۇنى باردى. شۇر ئۇرۇن بايدى. ئادەتچە، ھىر گۇن شۇ ھانتىڭ كۆشىگۇنىڭ ئۇگۇندە 365 غاراۋۇل نىزاما دۇراردى.

بۇ دۇورۇدە زۇلقارنىن ئادىنى ئالان ماكدۇنىياننىڭ بىللى شاسى ئىسگىندىر گۇندۇغارا بۇرىشە چىقىپىدى. ئۇل ئاتىقى ئازىبادان گۇنى ئىراننىڭ جۇمۇشېنە ئارالاشىپ، ھىر بىرە ئۇگۇندىن غۇشۇن چىقسا بىكىپ، ئۇلارنىڭ يۇردۇنى باسىپ ئالماق بىلەن مېشغۇلدى. ئىسگىندىر سامارقاندا ياقىنلاشپار. ئۇل بىرەنەم ئۇتۇپ، گۇنى تۇركلىرىڭ يۇردۇنا غۇلايلاپىدىر.

ئىسگىندىرىڭ بالاساغۇنا ھىم شۇ غالاسىنا ئۇرۇن ياقىنلاپ گىلدىگىنى ياش شۇ ھانتىڭ گۇرگىچىلىرى گىلىپ ئۇگا ھابار بېرىدىر ھىم-دە:

گۇناتاردان بۇسۇپ گىلەن ئىسگىندىر دىبىلىيان شانتىڭ غۇشۇنى بىزە غۇلايلاپ گىلدى. ئۇگۇندىن چىققان يۇرتلارنى باسىپ ئالىدىر. بىزە ئاھىلى بۇرۇق بىر ئارىسىڭىز؟ سۇوشىمىمى؟ - دىبىدىرلىر. ياش ھان غۇشۇن ھابارچىلارنى دىگىلمەيان يالى گۇرۇنباردى. چۇنكى بىر ئاچە ۋاغت ئۇندان ئۇڭ ئىك غۇوى گۇرۇيان بىگىتلىرىدىن قىرق كىشىنى سايلاپ ئالىپ، ھۇجانت دىراسىنىڭ كىنارلارنى گۇرگىچىلىك ئىسىنلىر دىبىپ ئىبىرىدىگىنى غۇشۇن ھابارچىلارنى بىلمەيدىرى. گىتېرن ھابارلارنى ئىشىدىپ، ھانلارنىڭ بىئىنجاللىق بۇلۇپ، بىرىدىن تۇرمان، غىمىلدامان ئۇتۇرانتىنى گۇرۇپ، ئۇلار ئالجىرادىلار. ھانتىڭ بۇلسا دۇنىاسى پاراھاتىدى.

شۇ خاننىڭ بىر خۇزى باردى. ئۇ ساپ كۆمۈش ئىدى. ئۇنى بۇ ياشىدىن غۇۋى باشى چىقىپ
اۋسسالار ياساپدى. ئۇنى ئاھلى يەرە كىدىپ بۇلجاقىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خان جىم بىر يەرە ساپارا
گىتسە، كۆمۈش خۇزىنى-دا ياننى بىلەن كىدىردى. دۇشلان يەرلىرىدە ئۇنىڭ ئىچىنى سۇدان
دۆلدۈرۈپ، غازلارنى جىم ئۇردىكىلىرى سۇدان دۆلى كۆمۈش خۇزىغا غۇبىرىدى جىم-دە ئۇلار
گۆمبىرىدى، ئۇلارنىدى. غازلارنىڭ ۋە ئۇردىكىلىرى كۆمۈش خۇزىدا يۈزۈشلىرىنى سىنلاماق خانى
دىگىشىرىگىندىرىدى. ئۇل بۇرۇنە دىك سالان ماحالى، ئۆز خالىنىڭ كىچىكى بارادا ئىدىملى
ئادالارنى خاسابا ئايرىدى.

خابارچىلار گىل ماحاللىدا، ئۇل يەنە كۆمۈش خۇزىدا يۈزۈپ يۈرن ئۇردىكىلىرى غازلارنى سىنلاپ
پىكىرلىنىدى. خابارچىلار: ئاھلى بۇرۇق بىر يارىسىڭىز؟ ئىسىگىدى بىلەن سۇۋىملىمى؟ - دىيىپ
سۇرانلارنىدا، خايسىدۇر بىر بۇرۇق بىر گىگىڭ دىگىنە، ئۇلار خۇزى جىم-دە خۇزىدا يۈزۈپ يۈرن
غازلار بىلەن ئۇردىكىلىرى گۆرۈپىدىر. بىراز ئۇلانىپ: ئاھلى گۆرۈپىسىڭىز؟ غازلار بىلەن ئۇردىكىلىرى
سۇدا، گۆر، ئاھلى ئىنەيى يۈزۈپىر؟ گۆرۈڭ، نەنگىسى سۇۋا چۆمۈپ-چۆمۈپ چىقىپلار! -
دىيىپىدىر.

خابارچىلار خانلارنىڭ بۇ سۆزلىرىنە گىگىرىگىپىدىر جىم-دە ئۇڭا شۇبەلى غاراپدۇرلار: "جر
خالدا خازىرلىكچە خاتىمىنىڭ چىچ بىر تايبارلىغى يۇق، ئۇل نامە ئىچىنى بىلەنە مۇزەيار"
دىيىپ ئۇلانىپدۇرلار.

ئىمما ئۇل ۋاقت ئىسىگىدىر خۇجانت دىرىسنىدان ئۇتۇپى.

ۋاقت گىجىنىڭ يارمىئا غۇلايلاپدى. خۇجانت دىرىسىنىڭ كىنارلىرىداق ياش خاننىڭ
گۆرۈپچىلىك ئىدىن ئاتىمدار قىرغى يىگىدى يىلدىرئىم چاتلىغىدا "شۇ" غالاسىنا گىلپىدىر جىم-دە
گىجىنىڭ ئىچىدە ئىسىگىدىرىڭ خۇجانت سۇۋىدىن ئۇتۇپ، بالاساغۇنا تاراپ ياقىنلاپ
گىلپىدىگىنى غالاداقتلار خابار بىرىپىدىرلەر.

ئۇڭكى خابارچىلارنىڭ ئىدىنلارنى دىگىلەندە، ئىندامنىداق يەكە تۇيى جىم غىمىلدامادىق شۇ خان
يىگىتلىرىنىڭ سۆزلىرىنى ئىشىدىن، دىرغال ئاياق ئۈستۈنە غالىپدۇر جىم-دە گىجىنىڭ يارمىندا
گۆچ دۇۋولۇنىڭ قاقىلماغىنى ئىم دىيىدىر. دۇۋولۇڭ قاقىلماغى بىلەن، خايدان-خاي گۆنى
گۆندۇغار تاراپ يۇلا دۇشۇپىدىرلەر.

بۇ ياغداق خالى ئىجىراگىنىغا سالىپدۇر. خاننىڭ گۆندىزىڭ گۆنى چىچ خىلى دۇيدۇرمازدان
جىم-دە تايبارلىق گۆرمىزىن، بۇلار يالى گىجىنىڭ ئىچىدە گۆچ-گۆچلۈگە باشلامغىدىن ئۇلار
غۇرۇپدۇرلار. ئىللىنە نامە غابات گىلسە يىغىنىدۇر، تاپان ئاتلارنى ئاتلانان خالى خان بىلەن يۇلا
دۇشۇپىدىر. ئىر ساجىردە چىچ كىم غالىمدۇر، ئۇل بۇشاپ غالان مېدانا مۇزۇپىدىر.

ئاھلى خالىنىڭ شۇ خاننىڭ ئىزىدا دۇشۇپ گىدىنىگىنە غارامازدان، گىجىنىڭ ئىچىدە مۇنماگە

چىچ بىر اولاغى بۇلمادىق يا-دا آلا چىچ بىر

زادى بۇلماشق يىگىرىمى ايكى كىشى نامە اِتجگىنى بىلمان، شۇ غالاسىندا غالىپدۇر.

شۇل يىگىرىمى ايكى كىشى نامە اِتجگىرىنى بىلمان دۇرقالار، اۇلارنىڭ يانلارنى پنه ايكى كىشى گلىپدۇر. بۇ ايكى كىشى دە پنىدادى. اۇلار غاپغاچلارنى تۇپلاپ، ارقالارنى اَلتپ گلىپدۇرلر. يۇرغۇندىلار. يۇنه اۇلار بۇ پردە دۇر جاغا مِگزمه ياردىلر. اۇلكى يىگىرىم ايكى كىشى اۇل گىلدىلر دىن حىچ بىر پردە گىتمىزلىكلىرىنى، اۇزلىرى يالى شۇل پردە غالماقلاىنى حائش ادىپدۇرلر. شىله جم: ايسگىندىر دىيىلىان كىم بۇلندا-دا، بۇ پردە اوزاق واغتلانپ دۇرماز، گلىشى يالى ائزنى غايدىنپ گىدۇر. بۇ پردىلر بىزنىڭ يۇردۇمىز، پنه بىزه غالمالندۇر - دىيىپ، اۇز ايدانلارنى بركىدپدۇرلر.

شۇ ياغدايدا بۇ ايكى كىشى نىڭ ادنى قالاچ (غال اچ) بۇلۇپ غالىپدۇر. اۇل ايكى كىشىدىن بۇلان چاغالار جم اۇلارنىڭ اَعْتىقلارنى-دا حالاجى ادنى بىلن تانالىپدۇر. يۇنه بۇ ايكى كىشى شۇل يىگىرىمى ايكى كىشى نىڭ سۇزۇنى دىگىلماندىكلىرى جم-دە اۇل پردە غالمان گىدىدىكلىرى اۇچىن، ايسگىندىرىڭ گىلىنىنى گۇرماندىرلر.

ايسگىندىر گلىپ، اوزىن ساچلى يىگىرىمى ايكى كىشىنى گۇرىندە: "تۆرك مانىندتۆركە مِگزش" دىيىپدۇر. شۇندان سۇگرا يىگىرىمى ايكى كىشى نىڭ حالقىنىڭ ادنى تۆركىم بۇلۇپ غالىپدۇر. ايكى كىشى غالمان گىدىنى اۇچىن اۇلار دۇلى تۆركىم سائىلماندۇر. يىگىرىمى دۇرت تايپادان يىگىرىمى ايكىسى تۆركىم، غالان ايكىسى حالاج دىيىلىپ تانالىپدۇر.

بۇ واقالار بۇلۇپ دۇران واغىتىندا، باشقا ياندا شۇ حان غۇشۇنى جم-دە ياننىدا گىدىلر بىلن بىرلىكدە چىن سرحىدنه تاراپ يۇراپدۇرلر. چىنه غۇلاى اۇيغۇر اىلىنه بارانلارنىندا، شۇ ايسگىندىرى اگرىئانى بىلن غارشلاپ بىلچك ياغدايا ايه بۇلاندغىنى، ياغنى اۇنى اۇزۇنىڭ اَسىل يۇردۇننىڭ مەركىزىدىن اوزاقلار اكىدىپ، اۇزۇنىڭ بۇلسا ارقاداىلارنىڭ اراسىندا بۇلاندغى اۇچىن ايسگىندىرىن اۇرۇن قۇوواتلى ياغدايا ايه بۇلاندغىنى دۇيۇپدۇر. شۇنىڭ اۇچىن بىرتۇپار اِسگرلىرىنى اَلتپ غالىپ، اىڭ ياشلارنى سايلاپ، ايسگىندىرىڭ اۇستۇنه يۇللاپدۇر. وزىرى اۇل گىدىبانلىرىڭ اَحلىسىنى نىڭ ياشدغىنى، تجرىپىسىنىڭ يۇقدۇغىنى ياتلادىپدۇر. اۇلار ايش باشارماسالار، سۇگۇننىڭ اربىلىك بىلن غۇتارماغىنىڭ مۇمكىندىگىنى دۇيدۇرۇپدۇر. شۇ حان وزىرىڭ ايدانلارنى ماقۇللادىپ جم-دە ياشى دۇرۇغىشان، تجرىپىلى بىر اىلدارنى اِسگرلىرىنىڭ يانى بىلن اىبرىپدۇر.

اۇلار بىراز واغندان سۇڭرا ايسگىندىرىڭ ايبىرن يۇلباشچى غۇشۇنلارنى بىلن غارشلاشپىدئىرلار. تۆرك يىگىتلىرى ايسگىندىرىڭ يۇلباشچى غۇشۇنلارنىڭ ئۆستۈنە بۆتىن گىجە حۇجۇم ادىيدىرلر. اۇل اۇران اىغىتلى حۇجۇم بۇلۇپدئىر. شۇندا اۇلار اۈز اۈڭلرىندە اۈلملىمى يا غالمالمى دىين مىسلانى غۇيۇپدئىرلار. تۆرك اىسگرلىرىنىڭ بىرى ايسگىندىرىڭ اىسگرلىرىنىڭ بىرىنە غىلچ اۇراند، اۇل ايكأ بۇلۇنىپدئىر. اىسگرىڭ كىرىنە باغلانان آلتىندان دۇلى غۇشاغى بۇوسۇلىپ، اۇنۇڭ اىچىنداكى آلتىنلار پىرە دۇكۈلىپدئىر. اىرتەسى ساجر گۇنشىنىڭ شۇلچىسى شۇل آلتىنلارنى لۇۈوردادئىدئىر. اۇنى گۇرن تۆرك اىسگرلىرى بىرى-بىرىنە سىردىشىپ: “آلتىنغان! آلتىنغان!” دىيىپ غىغىرتىشپىدئىرلار. شۇل گۈندىن بارى، اۇل سۇۈشىڭ بۇلان پىرىنداكى داغنىڭ ادى “آلتىن خان” داغى بۇلۇپدئىر جم-دە اۇل شىلە آت بىلن ادىغىپ گىلىپدئىر.

بۇ سۇۈشدىن سۇڭرا شۇ خان بىلن ايسگىندىر بىر ساپارام اۈرۈشماندئىرلار، ياراشتىق باغلاشپىدئىرلار. ياراشتىغنىڭ سۇڭى ايكى تاراپ اۈچىن-دە پىدالى بۇلۇپدئىر. بىرى-بىرىنىڭ ائزىندان شاجرلر غۇرلۇپدئىر. اۈيغۇرلار جم-دە شۇل واغىتداقنى تۆرك قۇۈۈملارنى شاجرلرە پىرلىشىپدئىرلر. شۇ خانى-دا بالاساغۇنا غايدىپ گىلىپدئىر. شۇ غالاسنى اۈسدۈرىپدئىر جم-دە شاجر قاددئنا پتيرىپدئىر. بۇلارنىڭ اىلىسى امالا آشئرنلاندىن سۇڭرا، شاجر دە بىر تىلىسىم دۇردىلىپدئىر. اۇل تىلىسىم شىلە بىر تىلىسىم بۇلۇپ، شاجرنىڭ اىلى پىرىنە اۈز تاسىرىنى پتيرىپدئىر جم-دە ائىق دۈيۈلۈپدئىر. لىكلىكلر بۇ شاجرە گىلىپ پتىنلىرىندە، اۇل تىلىسىمىڭ تاسىرىنى دۈيۈپ ساقلاشپىدئىرلار جم-دە اۈڭە گىدىپ، شاجرنىڭ اۈستۈندەن اۈتۈپ بىلماندئىرلر.

پيدالانئانلن ادبىياتلار

- غۇربانغۇلى بېردىمۇحامدۇو. غاراشسىزلىغا غۇوانماق، واتانى، حالقى سۆيىمىك باغدەتر. أشغابات. تۆركىمىن دۆولت نىشىريات غوللۇغى، 2007.
- غۇربانغۇلى بېردىمۇحامدۇو. اۋسۆشىڭ تازە بىلتىلىكىرىنە تاراپ. سايلانان ىسرلر 1-نجى تۆم. أشغابات. تۆركىمىن دۆولت نىشىريات غوللۇغى، 2009.
- غۇربانغۇلى بېردىمۇحامدۇو. اۋسۆشىڭ تازە بىلتىلىكىرىنە تاراپ. سايلانان ىسرلر 2-نجى تۆم. أشغابات. تۆركىمىن دۆولت نىشىريات غوللۇغى، 2009.
- أبولغازى. شىجرەى تىراكىمە. أشغابات. "ائلىم" نىشىرياتى، 1992.
- أتايو ك. "اۋغوز خان" دىسانى. "غاراغۇم" ژورنالى، أشغابات، 2011 № 2.
- أتايو ك. ارگىنقۇن. "غاراغۇم" ژورنالى، أشغابات، 2011. № 7.
- أتايو ك. تۇمار پاتتشا. "غاراغۇم" ژورنالى، أشغابات، 2012. № 6.
- أتايو ك. آلپ ار تۆڭگە. "غاراغۇم" ژورنالى، أشغابات، 2012. № 7.
- فارۇق سۆمىر. اۋغوزلار (تۆركىمىنلر). اىستانبۇل. تۆرك دۆنىاسى اراشتىرمالارى واقفى، 1992.
- فازلالاح راشىداددىن. اۋغوزناما. باقۇ، 1987.
- كۇرۇغلى ح. اۋغوزسكىى گرۇپچىسكىى اپۇس. مۇسكوا؛ ناۋقا، 1976.
- اۋغوزناما. تمغى، أشغابات. 2001.
- رچبۇور. غادىم تۆركىمىن ادبىياتى. "ائلىم" نىشىرياتى. أشغابات، 1991.

مازمۇنى

- 7 سۆزباشى
- 10 تۆركمىنىڭ نىسېلباشىسى
- 13 «اۋغۇز خان» دىسانى
- 24 غادىمىپتىدىن خابار بېرىن دىسان
- 28 «ارگىنقۇن» دىسانى
- 32 غۇرت يۈزى مۇبارك
- 35 «بۇزغۇرت» دىسانى
- 38 تۆركمىنىڭ غادىمى دىسانى
- 47 «آلپ ار تۇڭگە» دىسانى
- 50 تۇمارنىڭ غاخرىمانچىلىغى
- 55 «تۇمارشا» دىسانى
- پأحىم-پاىحاسى، پاراھاتچىلىغى
- 60 اۇندەيان اىسر
- 64 «شۇ» دىسانى
- 68 پىدالانتلان اىبىياتلار

قاجان آتايو

اوغوز ديسسانلار

اورتا وه بۇقارئ اوقوو مكدپلرى اوچين اوقوو غۇللانماسئ

رداقتۇر ب. اۇراز دۇردئپوا

سۇرات رداقتۇرئ گ. اۇراز مترادۇو

تج. رداقتۇر اۇ. نۇرياغدئپوا

نشىر اوچين جۇعاپكار آ. مأمىتجۇمايو

